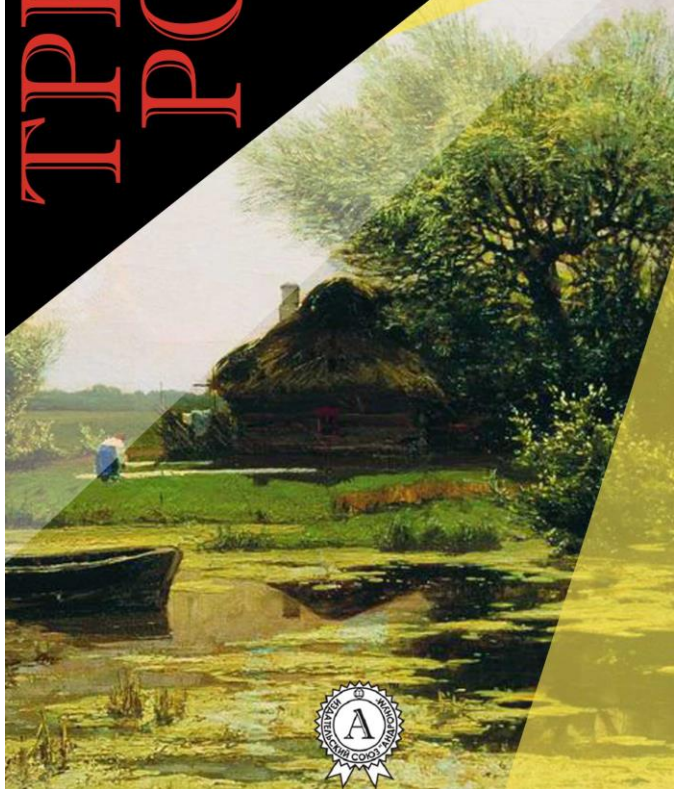

ТРЕТЯ РОТА

Володимир
Сосюра

Анотація

Світову славу письменнику принесли поезії «Любіть Україну», «Так ніхто не кохав», «Білі акації будуть цвісти», «Васильки», «Іще не скресла крига на Дніпрі», «Зима», «Коли потяг у даль загуркоче», «Люблю весну, та хто її не любить».

Володимир Сосюра — український поет-лірик, автор понад 40 збірок поезій, роману «Третя рота», козак Армії УНР, член літературних організацій «Плуг» та «Гарт».

Володимир Сосюра

Третя рота¹

Пролог

Народився я на станції Дебальцево² о десятій годині ранку шостого січня 1898 року. Народився на тиждень раніше. Це було так. Мати на останнім місяці вагітності виходила а вагона, і її ударив в живіт гострим кутом скрині якийсь пасажир. Він це зробив ненавмисне. Але мені від того було не легше. Мабуть, він ударив мене в ліву половину голови, і від того я народився передчасно.

Мати, коли побачила мою чорну голівку, крикнула:

«Чорт!» — і знепритомніла. Мати моя була дуже легковажна і романтична. На останнім місяці

---

¹ Третя Рота — шахтарське селище в Донбасі (тепер селище Верхнє, що входить до м. Лисичанська Ворошиловградської області). Засноване 1721 р. як сторожовий пост Ізюмського козацького полку. Після ліквідації козащини там знаходилася Третя рота Бахмацького гусарського полку, звідки й походить назва.

² Дебальцево — тепер місто обласного підпорядкування Донецької області, засноване в 1878 р.

вагітності вона бігала, переплигувала через тини і, взагалі, майже не було помітно, що вона скоро стане матір'ю. Вона з походження була (чоловіча лінія) серб'янка, хоч прізвище у неї було Локотош, що угорською мовою значить — «слюсар». Мабуть, у матері була і угорська кров. По жіночій лінії вона була єврейкою і українкою.

Батько мій був з походження (чоловіча лінія) француз, — правильно прізвище «Соссюр», навіть з приставкою «де». Пономаренко Пантелеймон Кіндратович³, який читав початок цього роману, сказав мені, що я ніякий не француз і що правильно моє прізвище не «Соссюр», а «Сюсюра» (і відкіля він це узяв, бо в документах нашого колишнього волосного правління я дійсно записаний на прізвище «Сюсюра»), що у нього був друг його батрацької юності, козак із Кубанської станиці Брюховецька Сюсюра, що в тій станиці майже половина Сюсюрів.

Але дід мій підписувався «Соссюр» і казав, що наше прізвище українізували писарі. Можливо, це так і було.

---

³ Пономаренко Пантелеймон Кіндратович — товариш В. Сосюри, через якого В. Сосюра передавав для ознайомлення К. Є. Ворошилову в 1942 р. у Москві рукопис роману «Третя Рота».

Очевидно, мій предок, — чомусь мені здається, що він з південної Франції, Провансалу, — потрапив до Запорозької Січі, де писарі і записали його «Сюсюрою».

Мої родичі, звичайні селяни і робітники, кажуть: «Ми — французи».

А відкіля вони це знають?

По жіночій лінії батько був карачаєвець і українець, по чоловічій теж українець. У цього під нижньою губою була еспаньйола, а на підборідді волосся не росло. Вуса в нього були довгі, козацькі, запорозькі вуса! Задумливі, ніжно-суворі, світло-карі очі, орлиний ніс, високий лоб, тонкі брови. Він був стрункий, широкоплечий, з грудьми богатиря, трохи зігненими кавалерійськими ногами; ходив він ледь сутулячись і завжди дивився трохи вниз. Він був спокійний, мовчазний, чудесно малював, особливо аквареллю, пейзажі і любив малювати людські обличчя. Грав на гітарі і під її задумливий, срібний акомпанемент співав душевних українських пісень. Писав вірші, але більше сатиричні.

Моя мама, як контраст до мого русявого татка, була чорна, майже циганка, мятежна і розкидана. Вона була красуня її смугляві тонкі риси, темно-карі очі; чорні, аж жагучі, мов крила летючих птахів, красиво загнуті брови; нервові ніздрі майже класичного, з ледве помітною горбинкою носа

завжди були в якомусь дивнім, хвилюючій русі. Мама була чудесно збудована. У неї було чорне, аж до синяви, волосся, і вся вона була як зоряна і пристрасна пісня. Вона дуже любила зорі і часто молилась і плакала під ними. В юності своїй вона працювала на патронному заводі в її ріднім місті Луганську (сама вона з Кам'яного Броду). І на загальноміській балу одержала перший приз за красу. Там були претендентками і дочки багатіїв міста, а вона, звичайна робітниця, всіх їх перемогла. Татко нагадував мені похмурого козацького орла, а мама — якусь смугляву птицю, що їй не сидиться на місці і все вона хоче кудись полетіти. Як протилежність батькові, вона була дуже балакуча, її одвертість була потрясаюча.

Коли я був ще маленьким і ми багато їздили, мама своїм випадковим вагонним сусідам розповідала про все своє життя і з такими інтимностями, що, не тоді, коли я був маленький, а зараз, коли я великий і вже старенький, просто дивуюсь. Я все слухав, що говорила мама, а вона багато разів, тому що у неї було багато сусідів під час різних мандрівок, розповідала одне і те ж. Це врїзалось назавжди в мою душу. Вона багато разів розповідала про себе і татка, про свої романтичні пригоди, коли вона була ще дівчиною, про своїх близьких, рідних і знайомих. Вона розповідала це так поетично і образно, що переді мною як живі

стояли повні чар і краси срібно-місячні ночі Донбасу і люди, прекрасні люди, цілі зоряні світи, святі, далекі і казково-близькі.

Дід мій, по батькові, виховувався поміщиком як талановитий селянський хлопчик. Коли він підріс, його віддали в Лисичанську штейгерську школу, дворічну. Дід не хотів вчитись, прибігав додому і ховався на печі. Тоді приходив прикажчик поміщика з мішком. В цей мішок він, як поросся, заштовхував мого діда і тягнув його на плечах кілька кілометрів, в Лисиче. Дід, Володимир Кирилович Сосюра, закінчив нижчу гірничу освіту, але через кволе здоров'я в шахті не працював, а пішов по канцелярській лінії. Сорок років він був секретарем Луганського «Крестьянского присутствия». За вислугу літ йому давали дворянство, але він одмовився:

«Я крестьянином родился и таковым хочу умереть». На старості йому дали казьонку, і він до самої смерті торгував горілкою на користь російській імператорській армії, яка одягалася і годувалася за прибуток од продажу горілки. Дід, як і мій батько, писав вірші, теж із сатиричним уклоном і теж українською й російською мовами. Пам'ятаю зміст його сатиричної поеми українською мовою, датованої 1859 роком. (Я віддав у Харкові

оригінал цієї поеми діда в музей імені Шевченка⁴, але за Вітчизняної війни все загинуло і портрет мого прадіда Майбороди — теж). У поемі говориться про те, що пани без селян поздыхають, звільнивши їх од кріпацтва. У ній говорилося про те, як поміщики міняли на цуценят людей, як вони знущалися з них і мучили їх і на крові й сльозах тружеників будували своє сите і підле життя.

Батько мій теж учився в штейгерській школі, але вже трирічній, та не скінчив її. Він почав вчитися з п'яти літ, на колінах у вчителя. Закінчив церковноприходську школу, потім міське начальне училище. Мріяв бути моряком, але мрії не здійснились, і він став учнем штейгерської школи⁵.

---

4 ...Я віддав у Харкові оригінал цієї поеми діда в музей імені Шевченка... — Йдеться про музей поета в Харкові при Інституті Тараса Шевченка, на базі якого 1933 р. було створено галерею картин Т. Г. Шевченка в Харкові, а 1949 р. — Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві. Про долю рукопису поеми діда В. Сосюри тепер ніяких відомостей ні виявлено.

5 ...він став учнем штейгерської школи. — Йдеться про навчання гірничої справи (маркшейдерії), що стосується просторово-геометричних вимірювань у надрах землі і на її поверхні з наступним зображенням контурів корисних копалин, гірничих виробок на планах і картах.

Вчився він на «відмінно» і одержував як відмінник казюонну стипендію. Маму дуже смішило, коли мій батько, безвусий парубіько, готував до випускного екзамену, сам будучи в першому класі, своїх бородатих старшокласників, і коли вони туго сприймали його пояснення, він нервував і називав їх «ослами». Але вони не ображались на нього, бо він так їх називав заслужено.

За рік до закінчення штейгерської школи батько був виключений за участь у революційному гуртку з формулірковку: «За п'яньство». Тільки завдяки зв'язкам діда, батько не був засланий туди, куди «Макар телят не ганяв»⁶. Коли татка виключили з штейгерської школи, він написав дідові віршованого листа. Пам'ятаю, що в ньому були нарікання на самотність, на судьбу, на незаслужені страждання:

Не убил я человека,
Златом будучи прельщен...
А дід йому відповів:
Ты страдаешь, это ясно.
Но ты сам тому виной:
Променял свой путь прекрасный

---

⁶ «Макар телят не ганяв». — Дуже далеко, в суворих пеобжитих місцях.

На тернистий и глухой,

Дід після своєї смерті не залишив батькові спадщини. В заповіті було написано: «Сыну Николаю ничего не завещаю».

У батька була сестра, тьотя Ніна. Вона мала начальну освіту, а далі не вчилась. Дід її дуже любив, а батька теж, звичайно, любив, але іншою, суворою і мужньою любов'ю. Він бачив, що татко талановитий і сам проб'є собі дорогу. А тьотя була непристосована до життя і боялась його. У неї була нещасна любов, і вона так і залишилась до смерті старою дівчиною. Гроші вона сховала в матрац, і під час пожежі згоріло десять тисяч.

Бабуся, батькова мати, дуже любила татка. А тьотю теж любила, але не так дуже. У діда був незаконнороджений син, якого він виховував тайно від бабусі і платив великі гроші за його освіту, що відбивалось на матеріальному стані його сім'ї.

І одного разу бабуся узнала про це, що у діда є незаконнороджений син, і з нею стався припадок, під час якого вона вивела в степ мого татка з сестрою і хотіла їх повісити... Добре, що не було на чім... Припадок пройшов, але у бабусі на обличчі залишився слід: у неї був викривлений рот із лівого боку.

Дід весь час жив у Луганську, бабуся займалась хазяйством. Од важкого труда у неї була

грижа. Дід одружився з нею від злості на дочку поміщика, яку він дуже любив, а потім розчарувався в ній, бо вона була дуже легковажна, легкодумна і зрадлива.

Бабуся служила в батька невдалої нареченої мого діда економкою і чудесно знала французьку мову.

Бабуся моя була теж, як і мама, смуглява.

Я схожий на мамку, татка і на себе.

Бабуся Віра Іванівна була черкешенкою по жіночій лінії, а по чоловічій — росіянка. Вона була до фанатизму релігійною і по суті була моєю духовною матір'ю. Але про це потім.

Батько моєї матері, мій дід Дмитро Данилович Локотош, був міщанином города Луганська і мав водяного млина, якого пропив. Його дід був багатий серб, а прадід — полковник сербської армії, що за російсько-турецької війни перейшла на бік росіян, і загинув у боях проти турок. Разом з ним загинули документи про його дворянство, і його вдову з сином записали в міщани города Луганська. У діда було два брати. Після смерті мого прадіда вони ділили землю і взагалі спадщину. Дідів брат Андрій не захотів залишатись на землі, а сказав, щоб аа нього платили за учобу, а землі йому не треба, і став вчитись.

Він закінчив юридичний факультет Воронежського університету і дослужився до

председателя окружного суду. У нього дружиною була якась княгиня (я прізвище забув), а утриманкою — красуня прачка. Я пам'ятаю її, повну і чорноброву. Вона розповідала матері, що для того, щоб поправитись, намазувала маслом хліб на два пальці товщини. А я, голодний, слухав. Це — про дядька моєї матері.

Дід мій був дуже балакучий, натхненний і все мені розповідав про Гарібальді⁷ і взагалі всякі інтересні романи. Він розповідав так натхненно, що у мене од захвату серце сіяло, як сонце, і я не міг його наслухатись. Він одружився з дочкою колишнього священика, що одмовився од сану («Не хочу дурить народ»), мого прадіда, Майбороди, що при переході в духовне звання змінив прізвище на Костянтинів. Мій прадід був дрібний український шляхтич, нащадок одного з ватажків і організаторів Запорозької Січі, Майбороди.

Мій прадід Микола Костянтинів закохався в красуню єврейку Розу із купецької родини Старикових в городі Катеринославі.

Мати Рози співчувала любові прадіда і Рози, а

---

⁷ Гарібальді Джузеппе (1807–1882) — народний герой Італії, один із керівників революційно-демократичного крила руху Рисорджименто — відродження національно-визвольного руху італійського народу.

батько її і його родичі були гостро проти.

Тоді прадід із Розою однієї осінньої ночі втекли. За містом їх наздогнав батько з родичами, і прадіда так побили, що в нього зіскочила нижня щелепа вбік. Вони думали, що він убитий, і кинули його в ярк. Була пізня осінь. Прадід всю ніч лежав у ярку, а вранці його побачили селяни, що їхали до міста на базар, і витягли з ярка.

Два місяці хворав мій прадід, а коли він одужав, то знов украв Розу.

І Роза стала Надією.

Бабуся моя іюо матері, Ольга — напівеврейка і напівукраїнка, — була дуже вразлива і все брала близько до серця. Вона дуже любила мою маму і коли узнала, що татко гірко п'є горілку і ми бідно живем, тихо збожеволіла.

Це було так: бабуся прийшла з церкви. Було «Андрієве стояння»⁸. Бабуся тихо сіла в темний закуток, до неї підійшла мати і щось запитала, а бабуся замість відповіді страшенно глянула на маму

---

⁸ «Андрієве стояння». — Очевидно, йдеться про свято на честь Андрія Первозванного (помер у середині I ст. н. е.) — одного з дванадцяти апостолів Ісуса Христа, який, за руськими літописами, проповідував християнство серед слов'ян Древньої Русі, побував біля Києва і на дніпровському березі встановив хрест. На цьому місці збудовано Андріївську церкву.

і заспівала: «Преподобный отче Андрее, моли бога за нас...»

З криком: «Ой боже, мамочка збожеволіла!..»
— мати моя вибігла з кімнати.

Ну, ще про кохання моїх татуся і мами.

З Лисичанська, будучи учнем штейгерської школи, батько приїздив на канікули до дідуся в Луганськ. Там він проходив практику. В мою майбутню маму всі закохувалися, навіть один грузинський князь хотів її зарізати тому, що вона його не любила. І взагалі на вечорах всі кавалери до неї підлизувались, і мама вертіла ними як хотіла. Вона назначала до п'яти побачень, звичайно, в різний час, але в один і той же день. Кавалери її врешті-решт узнали, що вона водить їх за ніс, і прийшли всі разом на кладбище (а мама думала, що прийде один) і поставили питання ребром: «Скажіть нам, Антоніно Дмитрівно, кого з нас ви кохаєте?»

Мама крикнула: «Нікого я з вас не люблю!», заплакала і втекла. Особливо самовіддано і свято кохав її хороший і задушевний юнак Сеня Логозинський, а мама не любила його, тільки дуже жаліла, до сліз жаліла. А любила вона якогось Ярового, якому вона готова була цілувати ноги і навіть сліди його ніг на землі, а він не любив її...

Потім тому, що вона була гарненька, мама, здобувши початкову освіту, далі не схотіла вчитися.

На міському балі вона одержала перший приз за красу. Врахуйте, що це звичайна робітниця, яка працювала на патроннім заводі. Вона була дуже егоїстична і самозакохана і не могла собі уявити, що в неї хтось з молодих людей не може бути закоханий. Якось на вечорі вона зустріла світлого, задумливого юнака у формі учня штейгерської школи, який на неї дивився так ніжно і закохано, але тримав себе гордо й незалежно. Він не принижувався і не підла бузничав перед нею, а любив її до безтями. В нім відчувалась якась потаємна, ваблива сила. І мама, від злості, тому, що він на неї не звертав уваги, вірніше, робив вигляд, що не звертає уваги, закохалася в нього, як говорять, до самозабуття. Але характер свій вона спробувала показати й на ньому, тобто повертати ним, як іншими. Після одного з вечорів татко проводжав її глухими кам'янобрудними вулицями, де сади, ламання ребер і взагалі всякі хуліганські витівки із свинчатками й ножами. На півдорозі до будинку матері їх наздогнав фаєтон з одним із материних поклонників.

— Антоніно Дмитрівно! Сідайте, підвезу. Вона неуважно попрощалася з моїм батьком, сіла в фаєтон і поїхала, а батько залишився на самоті, серед жахливої, глухої хуліганської ночі з шаленими бурями в душі. Наступного разу, після такого ж вечора, батько проводжав мою матусю

додому. Він привів її точно до того ж місця, де вона його так покинула, попрощався з нею і сказав:

— А тепер, Антоніно Дмитрівно, можете йти самі. І мама з плачем побігла в ніч...

Потім вони помирилися.

Більш матуся не показувала свого характеру перед батьком.

Від'їжджаючи з Луганська, татусь сказав матері, яка гірко плакала:

— Через рік я повернуся, і якщо ти мене за цей час не розлюбиш, я одружусь на тобі.

Мати вірно чекала його, вона забула про всіх своїх поклонників, нікого не помічала, була, як уві сні, і так покохала його, так покохала, що, коли він повернувся, вона ще до шлюбу належала йому...

Так що я — дитя першого кохання...

Вода. Страшний, широкий і неосяжний світ, що срібним маревом то підіймається до мене, то даленіє, падає...

Я на руках у срібної од води мами...

Це вона то близько нахиляється до води, і мене майже з головою заливає її страшне й блискуче срібло, то швидко підіймає мене вгору, до життя і золотого від сонця сяйливого, синього неба... І тоді я заспокоююсь і замовкаю... перестаю кричати...

А моторошно-невідомий і в той же час такий дивнопринадний мерехтливий світ тремтить, і

переливається всіма кольорами райдуги, й широко лине ліворуч, кудись униз, повний пахучої й холодної свіжості, весь обсипаний лазурними поцілунками вітру.

Це моє перше вражіння життя.

Я не розумів слів і не знав, що той срібний, страшний і принадний світ зветься рікою Дінцем, а те, в чому з сміхом плескотілись і дзвінко зойкали люди, — водою.

Далі я нічого не пам'ятаю.

Немов крізь невідому туманність я смутно й тихо летів угору... Ось туманності не стало, і я йду з батьком і матір'ю через щось димне, прорізане на землі блискучими, гострими й твердими смугами, об які стукотять каблуки моїх туфельок... Батько й мати ведуть мене за руки. З правого боку підноситься багато великого, й відтіля, з якогось грізно розкритого простору, виповзає чорна й грімлива потвора... Вона димно й тонко кричить в осяйну, покриту темним, розірваним і швидким, вишину.

Мені страшно, і я дужче стискаю рученятами добрі і теплі руки татка й нені... Я шукаю в них порятунку й вірю в нпх. Іду крізь жах з цією вірою й надією, що мене ніяка сила не зачепить, бо зі мною мої могутні й непереможні татко й неня.

Це ми переходили залізницю з незліченного плетива рейок, з лівого боку була станція Переїзна,

з правого — Донецькі» й содовий завод, відкіля виповзала, перетинаючи нам дорогу, заводська «кукушка». Ми ввійшли в щось зелене й хитливе, повне гомону й шуму... Потім були якісь перепони, палки, щось кололо мені ноги, було багато яркого кольорового і ароматного... Були якісь нори, а з нпх повилазили невідомі чудні, округлі, зеленосмугасті й жовті звірятка з тугими, довгими, сухими й колючими хвостами... Вони не рухалися і насторожено й хижо чекали... Я боязко обходив їх і почував себе якимось незвичке, незручно й нетривко...

Це ми ввійшли в ліс, а потім — на баштан. Те, що здавалося мені страшними й невідомими звірятками, були кавуни, гарбузи й дині, а все ярке й кольорове — квіти. Кололи мені ноги колючки, а до панчішок чіплялися реп'яхи.

Я бачу залиту янтарним морем проміння кімнату, з багряною підлогою, килимами й картинами на стінах. У широко розчинені вікна, сковзаючись по хиткій лазурі шибок, вживався шумливий, зелений день...

Співали птиці, й лунали дзвони... Вони лунали тонко й хрустально, неначе хто ронив з неба співучі діаманти.

Мій дід п'є чай. Мені чудно, що він шклянку з подібним до вина напоєм повільно підносить до губ, зробить ковток, потім так же повільно ставить

шклянку на стіл, і знов підносить до губ, і знову ставить на стіл...

Мені хотілось, щоб він пив чай, не одриваючп шклянки од губ. Але він цього не робив. Мабуть, чай був гарячий або він хотів продовжити смакову насолоду.

Взагалі я хотів, щоб усе робилося швидко. Потім знов туманність замкнулась.

Я прорвався крізь неї на Золотому руднику, де батько працював будівничим.

Ми йдемо полем. Батько й мати йдуть швидко і з обох боків, за руки, підіймають мене вгору, і мені так весело і так гарно, що, коли вони мене поставлять на землю, я благаю їх знов підіймати мене вгору... Це вражіння польоту так захоплювало мене, що я весь завмирав од щастя і обертався на птицю... Довго мене підіймали то вгору, то опускали вниз, і я переходив од радості до туги й навпаки. А потім татко переступив через рівчак з лівого боку дороги, простягнув руку до верби, зеленої й гомінкої, і зірвав з неї... вареника з вишнями.

Вареник був такий смачний, соковитий і солодкий.

Мені був один рік.

Я потім часто просив татка піти зі мною до цієї верби за варениками.

Але татко чомусь цього не робив.

Я катався з сином інженера в дерев'яному ящику на коліщатках. Я був за пасажира, а він — за коня. Потім ящик зупинився, бо «кінь» захотів відпочити. Я почав підводитись, а «кінь» в цю мить сіпнув... І мене боляче вдарило підборіддям об гострий передній край ящика... Я плачу, а кров заливає мені шию і груди...

Ми їмо оселедця. І враз щось гостре й колюче застрягло мені в горлі... Я подавився кісткою з оселедця, а мати, бліда-бліда, з чорними од розширених зіниць очима, пальцем витягає мені з горла кістку... Я страшно кричу...

Мати врятувала мені життя.

Потім я довго не міг їсти оселедців.

Це теж було на Золотім руднику.

А це — на Брянськім. Туманність вже зникла. Я розмовляв тільки російською мовою, був гордий і самолюбивий, жорстокий і ніжний, вередливий і влюбливий. Любив передражнювати мою тітку Клаву, що вічно крутилась перед дзеркалом, і показувати їй за спиною язика, не розуміючи, що вона це бачила в дзеркалі.

І я думав, як вона могла це побачити своєю спиною, бо вона жалілась матері, а мати за це мене біла.

Мені дуже подобалось, коли одна смуглява й красива подруга матері брала мене собі на коліна. Од неї так гарно пахло і вона була така уютна й

хороша. Мені було вже п'ять років. Я навіть був «великодержавним шовіністом» і називав татового брата в других, що приїжджав до нас гостювати а Третьої Роси, і його батька, татового дядю, негарним словом, коли мати просила мене їх цілувати.

А дядько й дід були бородаті, в кожухах і брудних чоботях, диміли смердючим тютюном, були дуже високі, довговусі й плювали на килим, хоч мати й не дозволяла цього робить, навпаки, коли вона їм казала, що так робити не слід, вони смачно, з насолодою плювали, харкали й розтирали цю гидоту своїми намазаними дьогтем чоботищами.

Мати мене питала:

— Сыночек, почему ты не хочешь поцеловать своего дедушку? Я відповідав:

— Потому что от него несет хохлом.

А мій братик Коля, кирпатенький, товстенький, в теплих панчішках, такий ласкавий, трудолюбивий, послушливий і добрий, не гидував їх цілувати, дядька й діда. Він пригортався до їхніх гігантських ніг в широких шароварах, заривав своє личко в кожушину і казав:

— А я буду хохленком!

— О, це добра дитина, — говорив дід і любовно гладив Колину голівку своєю величезною запорозькою ручищею.

— А це — чортеня, — сердито блискав він на

мене суворими очима й штовхав у лоба своїм страшним, майже в мою руку, пальцем, од якого я злякано одсахувався...

Я не розумів, що таке нужда, і погордливо дивився на бідно одягнених дітей.

У нас була кішка, а потім у неї з'явилося багато кошенят. Вони ранком дуже шуміли і бігали по кімнаті, де ми спали. І в мене прокидалось страшне й солодке бажання взяти ножа і всіх їх порізати... Але я не зробив цього. Я тільки кинув кішку в нужник у дворі... Вона довго, довго так кричала, так страшно і жалісно, так самотньо і смертно, що в мене серце розривалося з жалю, але кішечку так і не змогли врятувати.

А перед тим я під ганком, разом із Колею, замучив курку. Коля її тримав, а я крутив їй голівку. Вона так покійно й приречено дивилась на мене своїми малюсінькими чорними оченятами...

Мати сказала, що мене за це покарає бог. Я дуже боявся його. І коли, вже на селі, веселі хлопчики йшли барвистою юрбою до церкви і запрошували мене, я не йшов з ними. Я самотньо і самотньо стояв осторонь їх веселої й щасливої дороги, а вони, сміючись і перегукуючись, як дзвінки і радісні птиці, проходили за ограду і йшли в широко розкриті двері церкви з намальованими на них ангелами з огняними мечами в руках... Там, де все залито саявом і звучить неземний прозорий хор,

хор янголів, ходить бог в золотих ризах... А мені туди не можна... Я ж грішник...

Я думав, що священик — це бог.

«Авдіторія», куди мати з своїми знайомими ходила на концерти... Сад... Музика... Шахтарський посьолок. Зоряні вечори, повні дзвону гітар і поцілунків... Перед вікнами дві чудні башти, а з них подихав в небо тихий, задумливий і багровий вогонь... Естакади... Летючі сплетіння сталі на землі і в повітрі, маленькі паровозики, які з веселим криком мчали з собою мініатюрні вагончики з вугіллям...

Ми часто ходили до Лозової Павлівки на базар у неділю. Маги купувала нам іграшки.

Тільки дорога здавалась мені дуже довгою, степом і нагору, довга й колюча дорога.

Ми йшли по стерні, і вона дуже колола мені в п'яти. Татко мені показував, як треба йти, щоб не кололо. Треба було сковзати ногами, майже не відриваючи їх од землі. І тоді не кололо. Але я дуже стомлювався. Мені обридло триматись за юбку матері. Я ж мужчина.

Але втома брала своє, і я знов чіплявся за юбку. Мати купила мені коника. Я розмахую цим коником, і мені здається, що їду на нім верхи. Тоді втома проходила, і я бадьоро крокував золотим, пахучим і повним багряних квітів степом.

Мати купила мені й Колі пальта з блискучими

гудзиками. Я казав, що «буду інженером», а Коля — «хохленком». Ще в пас була сестричка Зоя, світла й гостроока. Я її дуже любив, а Колю чогось не любив і любив, але іноді, в тяжкі для нього й для мене хвилини.

Ще в Третій Роті, де я часто любив передражнявати кахикання татового батька на порозі його кабінету, у нас з'явилась Зоя... Якась чужа жінка показала нам її, зморщену, червону, з роздертим од крику ротом, і сказала, що найшла її на капуснику і зараз однесе її назад. Я плакав і благав її не робити цього. Я не знав, що таке «свято». Я думав, що це — багато поличок, а на них усе — цукерки й пряники... Ще я не знав, що значить «живий» і «мертвий».

Я любив ходити в поле і милуватись квітами, особливо багряно-синіми квітами будяка, і любив придавлювати за животики чудні блакитні цвіточки, такі бархатні й добрі, а вони, коли їх придавити за животик, широко відкривали свої ласкаві, золоті ротики... Ще я любив дивитись на зорю після заходу сонця і кидать камінці в срібні води ставка... Я кину камінець, а він булькне, і після нього довго що йдуть по золотій вечірній воді за колами кола, все ширше й ширше, а потім зникають, і вода знов стає спокійною, темною і тихою... Я питав у матері:

— Куда деваются камушки, и отчего от них

идут круги по воде, а потом исчезают?

Мені було неприємно, що коли обріжеш пальця, так довго йде кров і її трудно спинити...

Я питаю у матері:

— Почему бог сделал человека таким непрочным? Мати казала:

— Сыночек! Ты мне задаешь такие вопросы, что я на них и ответить не могу.

Одного разу я стояв коло жовтого, залитого сонячним сяйвом погребя, і до мене, в наш двір, просто, привітно й спокійно зайшов стрункий, смуглявий, гарненький хлопчик. Я дуже полюбив його, і ми стали дружити. Це був син рудничого фельдшера Коля Канарейкін.

Тільки коли він довго не приходив до мене, так я за те, що він мучив мене чеканням, бив його довгою лозиною.

Ще мені було дуже цікаво і красиво ходити з моєю ровесницею, дочкою кучера, в поле, де ми грали в крем'яшки, ловили метеликів. Я любив дивитись, як вона тонкими й ніжними пальчиками сплітала віночки з польових квітів для себе й для мене.

Вечорами повз вікпа проходили п'яні шахтарі й співали пісню про доктора Лойку, якого вони дуже любили.

Доктор Лойка, он все знает, От всех болезней излечает.

А наша служниця Поля виходила до них назустріч, і її обнімав у нас за сараєм красивий і веселий коногон Шаповалов.

Він часто бував у нас на кухні, внизу, куди я, в одкриту ляду, коли надходив час, дзвінко й владно кричав:

— Поля! Подавай обед!

Мені дуже подобалось так кричати.

А Поля теж була хороша штучка. Вона своїому Вані смажила картоплю так, що та аж кипіла в маслі, а нам до столу подавала майже суху.

За це Ваня часто бив її, за любов і картоплю в маслі. Це він так виявляв до неї свою «подяку».

І татко й мати, а іноді й їх знайомі, ледве втихомирювали буйного й п'яного Ваню. Вони його зв'язували, а він плакав, лаявся, називав Полю нехорошими словами і часто, разом із плювками в її лице, незрозумілим словом:

— Изменщица!

А Поля, з розпатланим волоссям, в синцях і розірваній кофточці, довгими чорними косами витирала йому сльози, плакала й цілувала зв'язані руки й ноги, а він, під її поцілунками, тільки стогнав, скреготів зубами і страшно крутив налитими кров'ю очима, що майже вилазили з орбіт...

А потім вони мирились і, мов нічого не було, знов солодко цілувалися за сараєм, а Поля

кудкудахтала, як курка, якій я одкрутив голівку, задихалась і переривчастим шепотом питала:

— Вань, а Вань! Когда ж мы поженимся?

— Подожди: вот я заработаю денег, справлю себе спинжак и ботинки на рантах... Куплю гармошку и корову, выпишу мать, и тогда будем все вместе, — відповідав Ваня сухим басом і чомусь захлинався.

Соня, дочка кучера, коли ми ходили в поле, теж питала мене (ми з нею часто підглядали, як Поля з Ванею цілувались):

— Вов, а Вов! Когда же мы поженимся? Я відповідав їй, як Ваня, хрипким і переривчастим «басом»:

— Погоди, вот я заработаю много денег, справлю себе спинжак, куплю гармошку и корову, а потом сядем на ту корову и убежим.

Іноді вечорами у нас збирались гості, грали на гітарі, пили горілку, потім грали в преферанс і показували фокуси. А один худий і довгий конторщик ходив на руках і майже діставав до стелі ногами. Це було дуже смішно. Всі сміялись і аплодували йому.

Тільки мені не подобалось, що коли він їв, то витирав куточки рота шматочком хліба, а потім посилав їх собі за вуса. Мені було гидко на це дивитись...

Мені дуже подобались пісні, що їх співали

мати й гості.

Особливо любив я старовинну, козацьку, якої матір навчив донський офіцер.

По дорозі пыль клубиться, Слышны выстрели порой... Из набега ой-да удалого Едут все донцы домой!

Я уявляв їх, буйних і запорошених, чорних як циган од сонця й вітру, з кашкетами набакир, чорними й золотими чубами, розпатланими од бігу баских коней, що почувли запах батьківщини й солодкого відпочинку.

Вони мчать і стріляють на скаку. Весела золота ватага, вся обвішана награбованим золотом і зброєю, на якій запеклась кров чужинців... Я не любив їх за розбійні справи, але вони мені подобались тому, що були хоробрі й красиві, як той чорновусий донський офіцер, що був закоханий в мою матір і дуже подобався їй... Але мати в ньому розчарувалась, бо батько їй сказав, що в тонких губах донського красеня є щось єхидне...

Не допомогла офіцеру й донська пісня, в якій мені особливо подобалось місце, де говориться, що

Лишь один казак не весел...»

Смутно і самотньо їде він осторонь товаришів, на чужому коні, з пониклим чолом... Товариші його питають, чому він такий невеселий:

Аль турчанкой ты пленился
в басурманском во краю...
А козак їм відповідає:
Это горе — нам не горе,
Мы привыкли в горе жить,
Чтоб по ветреной девчонке
Сокрушаться и тужить.

Він тужив не за коханою, а за своїм вірним другом, бойовим конем, убитим злою турецькою кулею... Ще я любив, коли мати співала циганських пісень: Положите мне золота в ручку, и всю правду я вам расскажу, — про ворожку, що «неведомых духов царила» і їй «власть прорицання дана», про цигана:

Лишь один цыган не пьет, не гуляет, он да на цыганку скоса поглядает...

Я любив все, що співали мати й гості. І про моряка:

«Лет семнадцать по неволе моряк все плавал по волнам...», і «Разлука ты, разлука, чужая сторона, никто нас не разлучит, ни солнце, ни луна...» Особливо слова:

Моя рука писала,

не знала, для кого,
а серце підказало:
для друга свого...

і «Помнишь ли, милая, ветви тенистые, ивы над сонным прудом...», і «Любила меня мать, уважала, что я ненаглядная дочь. А дочь ее с милым убежала в осеннюю, темную ночь...»

А батько додавав: «Тир-дир-точь, тир-дир-точь...» Ці пісні дзвеніли або в залитій лагідним сяйвом широкій, з високими вікнами кімнаті, або в степу, в таємному світлі вогнища і в голубому й далекому мигтінні зірок, під задумливий дзвін гітари в чарівних руках татка, що співав задушевним бархатним баритоном.

Коли батько та їх гості, жінки й чоловіки, співали пісень, то їх обличчя ставали якимись особливими, гарними й задушевними, неначе тихий геній добра благословляв білими крилами чудесні душі стомлених трударів нашої землі... У жінок тремтіли сльози на довгих і сумних віях, а чоловіки були бліді, неначе їм чогось було жалко і перед кимсь соромно, і вони тоді ставали особливо гарними, і я їх усіх любив, навіть того довгого і худого, що витирав губи шматочками хліба... Він же був не винен, що в нього така дурна звичка. І моя дитяча душа, повна восторгу пісні і всепрощення, готова була обняти весь світ, з усім

добрим і злим... Для мене тоді все зле пропадало і залишалось тільки добре... Я одійду од людей, ляжу на пахучу траву, дивлюсь на далекі зорі, про які мені мати казала, що це «очі янголів», і плачу, плачу... Після сліз мені ставало так легко і тихо на душі... Я наче виростав і летів у зоряні світи, що сказано мчать у вічність, а за спиною в мене шуміли могучі, на все небо, крила... І завжди після таких «польових каш» з костром, музикою й піснями, я не пам'ятав, як опинявся в своєму теплому і уютному ліжку, і прокидався під радісне щебетання птиць за вікном, весь осипаний золотим дощем ранкових променів сонця...

До нас приїхали з Воронежа мамині брати Костя й Ляня. Костя був кучерявий, красивий і балакучий, а Ляня кирпатий і злий. Вони часто сперечались. Костя був розумніший, і Ляня, коли в нього не ставало слів і взагалі нічим не міг аргументувати, так він хватав Костю за груди своїми злими й дужими руками і бив мого кучерявого дядю спиною й головою об стіну. Так завжди сварка увінчувалась «перемогою» дяді Ляні.

Вони наговорили моїм батькам стільки казок про багате життя на Кавказі, що батько взяв в конторі «рощот», ми виїхали...

Перед виїздом мати продала всі меблі, а я бігав за речами, що їх виносили назавжди чужі

люди з наших опустілих кімнат...

Особливо я плакав за рукомийником і все благав матір, щоб вона хоч його не продавала... А мати, бліда, з затислими, побілілими губами, нічого мені не відповідала і ходила по кімнатах, як чорна й гнівна судьба...

Я назавжди прощався з моїм дорогим рудником, Лозовою Павлівкою, станцією Алмазною, рейками, вагончиками, квітами, ставком і зорями. Зорями мого золотого дитинства, мого безжурного життя, Колею Канарейкіним і заплаканою Сонею.

Була осінь, але не пізня, а тиха, золота і печальна...

Вечірнє проміння заливало безмежні простори донецьких степів, а ми з Сонею все йшли і йшли в погасаюче небо...

Ми пройшли повз лікарню й ряди красивих будинків, що здіймались у вишину, з вікнами, залитими кров'ю зорі... Десь за одним із цих кривавих вікон плаче мій смуглявий друг Коля (я з ним уже попрощався), а ми йдемо, маленькі й самотні, у великому, повному сліз світі... Сліз мого прощання з першою дитячою любов'ю і життям, яке потім буде мені тільки снитись...

Все гуркоче й строкато пролітає мимо розчиненого вікна вагона, а далі кружляв плавно й повільно...

Вітер шумить і віє мені в лице, а я хочу, щоб поїзд летів усе швидше й швидше... Я висовуюсь із вікна лицем до бігу поїзда і всім тілом і бажанням наче підганяю його...

Батько на кожній зупинці виходив, щоб купити нам ласощів або за водою, а більше — випити горілки.

Я дуже хвилювався, що поїзд піде без татка, плакав, а Коля мене заспокоював:

— Не плачь... Папа скоро прийде, он пошел прогнать курицу.

Я ніяк не міг заспокоїтись... Мені здавалось, що татунь відстав од поїзда... Що ось він стоїть самотній в страшному й невідомому полі... І мені так жалко, так жалко за ним, що нестримні ридання стискають мені горло і сльози заливають щоки...

А коли татко приходив, я заспокоювався... І так було всю дорогу.

Кавказ...

Ніч.

Поїзд їде берегом моря... Воно глухо й грізно шумить і б'ється за вікнами, а перед нами туманно біжить в гору кам'яна стіна, хвиляста й страшна...

Це — гора Арарат.

Черкешенки, під чорними чадрами, все

плачуть і плачуть, ниють печально і страшно... Це вони так співають, як мені сказала мати.

Перед тим на одній шумливій станції була пересадка. Підійшов поїзд. Я стояв у метушливій і тривожній юрбі. Ударив другий дзвінок, а в вагон ще не пускають. Жах охопив мою душу... Я сплеснув руками і повним одчаю голосом закричав:

— Ой боже ж, мы опоздаем!

Всі здригнули й глянули на мене...

Це було як електричний ток...

Нам дали дорогу, і ми перші ввійшли до вагона.

Я дуже сподобався одному красивому грузину з чорними, неначе налитими дьогтем, очима...

Він мені на кожній зупинці купував масу східних солодошів.

Особливо мені сподобались гранати.

Грузин часто брав мене собі на коліна й навчав рахувати по-їхньому до п'яти:

— Эрти, ори, сами, охти, хути...

Але матері чомусь не сподобалась дружба грузина зі мною. І коли він пішов на одній із зупинок за новою порцією ласощів, вона сховала мене на верхній полиці.

Грузин прийшов, а мати сказала йому, що я в другому кінці поїзда.

Він кілька разів оббігав весь состав, все шукав мене, і, пробігаючи повз наше купе, тривожно

заглядав у нього й стурбовано питає:

— Дз Волода?..

Мата казала, що мене нема, і грузин бігав як навіжений. по всіх вагонах і кричав:

— Вы нэ видэл такой смуглы́й, хорошенкий малчик?.. Йому відповідали сміхом, і він біг далі. Нарешті його розпачливі крики замовкли. Мабуть, він зійшов ва своїй станції. І мати дозволила мені бути на нижній полиці і знову дивитись у вікно... Поміж немов розчахненої гори я вперше побачив море. Воно чомусь було як спній мур, не лежало плескато, а синіло, як стіна гігантського будинку... І я думав, як же в ньому плавать?.. Мабуть, дряпатись нагору, а потім, як на снях, летіти вниз... Але так можна розбитись об гостре каміння...

Ми швидко наближались до моря, і воно поволі лягало синьо й широко...

Над поїздом звисали величезні й страшні кам'яні брили, що. наче на ниточці, тримались на могутніх боках гір, і мені здавалось, що вони ось-ось упадуть на нас і роздушать, як комашню...

Але брили не падали на нас, і поїзд з важким гуркотом пролітав під ними...

Ми їхали до містечка Кульпи, де жив мамин брат у других Радя Локотош, який був там приставом.

Вночі до нашого вагона зайшло два горянина.

Батько й син. Батько був весь неначе мідний, з оголеними волохатими грудьми. Він у великій лахматій шапці, а син одягнений в якийсь лахміття, смуглявий і чорноокий. Це були діти злиднів, але чимось буйним, диким і гордим віяло од них... Вони внесли до нашого вагона гори з їх грізними скелями, шумливими й швидкими річками, вічним лементом листя і співом птиць, з їх хмарами і орлами...

Ми з хлопчиком одразу ж подружили.

Він на мене казав: «Якші».

Мені з'ясували, що це значить «красивий, гарний». А «яман» значить — «некрасивий, поганий».

Хлопчик був схожий на мене, тільки він був дужчий, і очі йому палали огнем його батьківщини, Кавказу, грізного й похмурого, в вічних снігах і туманах, повних сонця, вітру й волі.

Після поїзда ми їхали бричкою сто кілометрів до Кульпи — їхали багряною і нескінченною пустелею...

Перед нами синіла близька гора, так близько, що, здавалось, до неї можна було доторкнутись рукою...

А ми їхали до цієї горп, що так близько і казково синіла перед нами, сто кілометрів...

Таке прозоре повітря було на Кавказі.

Довга і порохлива була дорога. Іноді з ям,

обабіч неї, вибігали навстрічу нам обідрані, смугляві й чорноволосі, подібні до циганчат діти, кричали щось незрозуміле і грозили нам услід чорними, худенькими кулачками...

Ми гриміли повз них, а вони довго ще бігли за нами і тоненько й протяжно кричали щось люте, і все грозили, поволі даленіючи, їх маленькі фігурки...

Я не сердився на них, мені було до сліз жалко за ними, що вони живуть в ямах, такі худенькі й обідрані, за те, що в них такі рідні очі...

Нарешті ми в'їхали до Кульпи.

На ганку стояв дядько з черкесами і щось з ними по-їхньому розмовляв. Він був у черкесці, високий, стрункий і красивий, з пишною, роздвоєною золотою борідкою.

Горяни стояли круг нього в чорних бурках і папах, як похмурі орли, і кинджали їх, у срібних піхвах, холодно й грізно блищали на сонці...

Дядько Радя був дуже добрий і простий. Він міг задурно брати рибу в горян, але цього не робив і платив гроші. Його кімнати були обвішані килимами, а на них висіли красиво вигнуті шаблюки і взагалі всіляка зброя...

У нього був лакей, що ходив як тінь і в точно визначену годину нечутно з'являвся в кімнаті і монотонно говорив: «Улжін гатов...»

Я любив сидіти біля вікна і дивитись на

червоні гори за його голубими шибками... Гори були дуже близько, а з їх боків тонко й жалісно здіймались у небо сині завитки диму з ям, в яких жили люди...

Повз вікон часто проходили верблюди, вони хитали добрими й покірними головами на волохатих і витягнутих шиях, неначе здоровкались зі мною, і дзвеніли маленькиміі круглими дзвониками... Довгими караванами кожний день вони проходили повз вікна... І іноді проїжджав па гору маленьким ішаком, худеньким і довговухим, величезний, гладкий і пузатий горянин. Його ноги майже волочились по землі, і бідний ішачок ліз з останніх сил на гору, а гладкий горянин іще, мабуть, щоб ішачкові було важче, гойдав своїми ногами. Мені було жалко бідненького ішачка. А гладкого горянина я ненавидів за його пухкі й масні од жиру щоки, за веселі пісні, що він наспівував, роздуваючи од напруги своє жирне й чорне горло і не звертав жодної уваги на страждання бідного четвероногого мученика.

У мене був охоронець з кинджалом.

А раз до мене прийшов його маленький брат-горянин і повів показувати Кульпи. Ми ходили з ним по лабіринту вузеньких і кривих вулочок, а з боків були глиняні, з плескатими покрівлями саклі. На саклях паслись кози і спали жінки і діти.

Ми ввійшли до саклі, де жив хлопчик. На

долівці покотом лежали його рідні, і їх голови були замотані рушниками. Я думав, що хтось їм попровалював голови і вони обв'язали їх і лежали хворі. А вони просто відпочивали, і голови їм були не провалені і обмотані не рушниками, а чалмами. Це такі головні убори. Я потім узнав про те. А тоді мені їх було дуже жалко.

Я спитав хлопчика:

— Отчего они спят?

— От голода, — відповів хлопчик і подивився на мене сухими, гарячими, голодними, бездонними й гнівними очима...

У дядька на столиках було дуже багато різних красивих речей з хрусталя й гірської кристалічної солі. Я завжди питав у нього дозволу, коли хотів що взяти з його чудесних столиків. А Коля не питав дозволу у нього, а просто брав. Дядькові подобалось, що я завжди питав у нього дозволу, і не подобалось, що Коля все робив, як йому хотілось, наче дядька зовсім і не було на світі. Коля не любив його, і він відповідав йому тим же. А мене він дуже любив.

Часто він голубив мене, пригортав до себе і, дивлячись мені в очі, казав мамі:

— З цього хлопчика вийде щось велике... Він вирішив узяти мене на виховання, бо був нежонатий.

Мати погодилась, а потім уся в сльозах

повернулась і забрала мене в дядька. Він подарував мені на прощання шаблюку. Вона була довга, вища за мене, на шумливому вокзалі, повнім жінок у чадрах, що все хиталися і щось мурмотіли, батько продав за четвертак дядьків подарунок і випив за його здоров'я горілки, а я — гірких сліз.

Баку...

Ми стоїмо з батьком на березі Каспійського моря, біля великого мідного якоря, вритого в землю. Я дивився на море як на величезну і безкінечну бурхливу вітряносину гору...

Хвилі добігали майже до моїх ніг і залишали на піску срібні волани ажурної піни...

В порту було багато кораблів з шумливим гаєм вітрил, і воии дуже хитались, а од берега одходив і повільно дерся на синю і гуркітливу гору моря білий і красивий, як місто, пароплав. І далеко-далеко, як блакитні метелики, були розкидані в розпеченій синяві неба кораблі...

Ми з татком ходили безкінечними вузькими й заплутаними вулицями Баку, і мені було дивно, що він ні в кого не питає дороги і все знає, куди йти, на що дивитись...

Мати казала, що Баку — це «город мільонерів». Ще вона казала, що в Баку продають сніг...

Ми там жили цілий місяць у готелі і платили по карбованцю в день за номер. Мені здавалось, що

це дуже великі гроші.

Матері не сподобався Кавказ, бо вона боялася «розбійників», як вона казала, а насправді її, як і батька, туга за батьківщиною примусили покинути цей чудовий край і повернутись на димний, суворий, але рідний Донбас.

III

Це був уже не Брянський Рудник, а село Чуutine. Чудно й дико мені було жити на селі. У мене була червона сорочка, а хлопці були вредні і дуже бились, і собаки теж були дуже вредні. Ми жили в незвиклій нужді, на чужій квартирі, і я грався з братиком і сестрою на глиняній і колючій печі. Мати часто плакала, а батька майже завжди не було вдома.

Він приходив рідко, стомлений і зліш. Все шукав роботи і не знаходив її. Він став багато пити. А коли нап'ється, стає блідий-блідий і все мовчить.

Мати часто сумно співала:

Потихесеньку, помалесеньку,
мої дітки, йдіть...

Спить п'яниця в рубленій коморі,
глядіть його та не розбудіть...

І далі:

Ой п'япиця та не робітниця,
день і нічку п'є,
а як прийде із корчми додому,
мене, молодую, б'є...

П'яний батько хрипко й з важкими перервами
дихає на ліжку, а голос матері жалісно чайкою
б'ється в бідній і сумній хаті і тремтить сльозами:

Спить п'яниця в рубленій коморі, глядіть його
та не розбудить...

Особливо я любив, коли мати співала:

Місяць з хмари виглядає,
світить у хатину...
А там жінка молодая
колише дитину...

Або батько:

Віє вітер, ще й буйнесенький,
та на той садок зеленесенький...
А у тім садку живе удова,
а в тії вдови — дочка молода...

Ми пішли з Колею за село і забрели на чужий

баштан. Нам дуже подобалось блукати золотим лісом кукурудзи. Та якийсь страшний дядько, мабуть, хазяїн або його син — худий, високий, чорний і в золотому брилі — наскочив на нас і почав лаятись. Я перелякався і втік. А Колічка залишився з цим страшним дядьком. Я одбіг далеко, а потім зупинився. Мені стало дуже соромно, що Колічка не втік, а я втік. І ще я думав, що дядько вбиває Колічку, і моє серце обливалося кров'ю і жахом.

Я сумно й лякливо повертався назад і побачив, що мені назустріч, немов нічого й не було, ідуть Коля і страшний хазяїн баштана. Колічка радісно кричав і кликав мене до себе, а «страшний» дядько був зовсім не страшний і привітно мені усміхався.

Я наче проснувся од жахливого сну, коли побачив, що братик живий.

Ми знов повернулись до Третьої Роти і жили в нашого родича, залізняка Удовенка.

Раз батько напився п'яний і посварився з матір'ю, а потім вигнав її і заложив двері міцною палицею, щоб мати не могла одчинить.

Коля був на печі, а я лежав коло п'яного батька і боявся поворухнутись, щоб не потривожить його сну. Я любив його і був сердитий на матір, що вона його лаяла. Мати в холодних сінях жалісно просила, щоб я їй одчинив двері. Але я цього не зробив і не дозволяв зробити Колі.

Колічка все заспокоював маму, щоб вона почекала, коли я засну, і тоді він одчине їй двері.

Нарешті я заснув.

Крізь чуйний, злий і тривожний сон я почув якесь сопіння, потім щось луснуло, і хтось тяжко упав на долівку. Це Коля усім своїм маленьким тільцем повиснув на палиці і переломив її. Він тільки крикнув:

— Чуть-чуть не упал!

Це була в нього гака звичка — завжди, коли він падав, то чомусь радісно кричав:

— Чуть-чуть не упал!

Це він так казав, щоб мати не хвилювалась, що йому боляче. Вів дуже любив матір і не дозволяв їй прибирати у кімнаті і все робив сам. Він плакав, коли мати не дозволяла йому це робити.

Син моєї тітки Раші Холоденко, Улян, часто бив мене. Це в нього ввійшло майже в систему. Раз він мене бив, а Коля, вдвічі менший за нього, терпів, терпів, а потім як підскочить до Уляна, як закричить на нього:

— До яких пір ти будеш бити мого брата? — та як лусне його в ніс, так, що в того чвиркнула кров, і ніс на моїх очах став синім і розпух, як груша...

А Колічка, як гнівна молнія, в'ється круг Уляна і молотить його залізними од справедливої злости кулачками і в боки, і в живіт... А потім з

усього розмаху шибонув під ложечку так, що Улян охнув і без дихання джвакнувся в пил...

IV

Юзівка⁹.

Ми жили в маминої подруги. В такій же квартирі, що була в нас на Брянському Руднику. Повз вікон часто пробігали веселі англійські діти в твердих, білих, накрохмалених комірцях, з галстуками і в мужських сюртуках, тільки штанці в них були до колін, ну, панчіхи й штиблети. Вони були в окулярах, не всі, звичайно, дуже чистенькі, пихаті, нікого не помічали, на нас дивились як на щось не варто уваги і гелготіли як гуси...

У маминої подруги було двоє дітей. Вони лежали в другій кімнаті, хворі на скарлатину. Ми бідно жили, а хворі хлопчики не їли своїх булочок і оддавали нам а Колего. Вони тільки надкусували їх, а ми з Колею доїдали.

І от одного разу, коли я проснувся, мати сказала, що Коля захворів.

Він лежав на підлозі і жалісно дивився своїми темними, добрими, бархатними очима і тихенько стогнав...

---

⁹ Юзівка — тепер м. Донецьк.

Я сказав:

— А... Это он так, представляется...

Ми завжди, коли хотіли, щоб мати давала нам їсти більше і краще, по черзі «хворіли». А мати завжди таких «болящих» краще годувала і давала більше солодкого.

Але Коля не «представлявся».

Прийшов високий, красивий і огрядний, в пенсне, бородатий військовий лікар.

Він оглерів Колю і сказав, що в нього скарлатина.

Колю поклали на ліжку. Він був весь червоний і гарячий... Лікар кілька разів приходив і сумно дивився на Колічку, давав йому ліки, але ліки не допомагали.

На третій день, вранці, Коля почав умирати.

Він дуже любив маму і все просив її не відходити од нього. Мати нахилялась над ним, а він дивився на неї вже мутними оченятами і все знімав у неї з волосся на потилиці якісь «катушки»...

Перед смертю він попросив умитись, умився, потім попросив ікону Козельської божої матері, перехрестився, поцілував її й ліг... І ще він попросив, щоб його поклали на підлогу.

Його поклали... Мати дуже плакала, а Коля, щоб вона не плакала, навіть стримувався, щоб не стогнати... Так він її любив...

А батько втік... Він не міг бачити останніх

мук свого синочка. Коля вмер уночі.

Він як живий лежав у великій кімнаті, і з його носика виглядала срібна піна...

На його пухкеньких ніжках були теплі панчішки й туфельки.

Я не вірив, що він умер, мені здавалось, що ось він зараз підведеться, відкриє свої бархатні очі під густими й довгими, красиво загнутими віями, і скаже: «А я буду хохленком!» Але Колічка тихо і срібно лежав перед нами...

А потім його везли по місту на дрогах, в білій, пепофарбованій труні, а ми йшли за нею...

Байдуже диміли труби, проходили чужі, жорстокі в своїй байдужості люди, а ми все йшли і йшли за білою труною Колічки, йшли і плакали...

Потім ми в'їхали на цвинтар, і чужі люди опустили труну Колічки в яму і засипали землею.

Хрест на могилі братика був теж, як і його труна, білий, непофарбований.

Потім, коли ми від'їжджали з Юзівки, прийшли на Колину могилку прощатися з ним.

Мама дуже плакала, а татко став навколішки біля могили, і з його очей капали дрібні, дрібні сльози, як осінній дощик, що мжичив над нами...

Ми їхали, а за нами ще довго було видно хреста над могилою Колічки...

Ох, то не хрестик, то Колічка простягав услід за нами свої бліді, дорогі й неповоротні руки...

Як я потім картав себе за те, що був не ласкавий з Колею, що іноді бив його... Як би я тепер любив його, боронив од хлопців і собак!

V

Села, все села... Іноді рудники... Але рудники — як бистролетні сни, рідні й неповторні... І шахти, кліті, стволи, шахтарі, запах милого дитинства од вугільної руди, рейок, сиве мелькотіння вагонеток і «страданье», срібний плач або буйний розгул золотих ладів під п'яними пальцями коногона, чубатого й одчайдушного.

Татко працював на рудниках більше креслярем, іноді шахтарем, а на селах учителював, був і сільським писарем. Працював і землеміром, а в основному — сільським адвокатом, писав селянам «прошення», починаючи од волосної управи і кінчаючи царем. Але про це потім.

На Кавказі я захворів на малярію, і вона мене часто трусила.

Але ще до малярії я щороку по п'ять днів хворів якоюсь чудною хворобою.

Ранком, після туманного й тяжкого сну, я прокидався якийсь кволий і сам не свій. Все зліва направо бігло перед моїми очима... Весь світ кудись безперервно линув... Я не міг ходити, а лежать було мукою, бо це мене не позбавляло од

головокружіння, хоч трохи й послаблювало його... Я затуляв очі, але це не допомагало... Я ніби провалювався в якісь перетинаючі одна одну безодні, ніби розпадався на шматки, хмарно й гойдливо... Нічого не міг їсти. Все йшло назад... Часто мене тошнило...

На п'ятий день я прокидався без головокружінь, але не міг швидко повертатись, особливо ліворуч, коли я так робив, то падав на землю... Доводилося повертатися всім тілом, тихо, тихо. Ліва половина голови в мене була завжди якась туманна...

Коли мені був один рік, мене поклювало стадо гусей. Служниця залишила мене одного на подвір'ї, а сама пішла до хлопців на вулицю. Я, мабуть, лежав на правім боці. Гуси мене клювали все в голову, все в голову... Я не кричав... І про це нічого' не пам'ятаю... Це з слів матері.

Вся ліва половина голови в мене була після нападу гусей в моргулях завбільшки з голубине яйце...

А двох років я обварився до пояса кип'ятком. Це я пам'ятаю. Я стояв у низькому коридорі, а за спиною в мене служниця поставила мідний таз, повний кип'ятку. В цей час по коридору проходив татко. Я чемно дав йому дорогу, одступив на крок і... сів у таз з кип'ятком...

Немов крізь страшний гарячий туман бачу все

це... Татко швидко рве на мені чорні бархатні штанці, а мати рве на собі волосся і то підіймає, то опускає руки. Крику її я не чув... Це було як у сні...

А далі — тьма...

Далі — з слів матері.

Лікував мене наш третяротський фельдшер Трохим Іванович.

Я обварився так, що залишився останній слой шкі, за яким, якби зліз і він, була смерть.

Мати платила фельдшеру (щоб не знала бабуся) щоденно по карбованцю за візит, а бабуся (щоб не знала мати) давала стільки ж.

Він підсипав до моєї мазі якоїсь гідоти, що викликала знов запалювальний процес, і я трохи не вмер.

Батьки дали лікареві на аналіз цю мазь, і після аналізу стала ясною причина, що трохи не загубила мене. Фельдшера прогнали.

А ще до того бабуся, яка часто сварилася з мамою, щоб дати їй зрозуміти, що значить любов до сина і тривога за ним, взяла мене, закутаного в пелюшки, коли мати кудись ходила, і засунула в темний далекий куток під кровать...

Мати трохи не вмерла од жаху, бо ніде не могла мене знайти. Вона шукала цілий день, а я весь цей час лежав на голій і холодній підлозі...

Мати потім ніяк не могла собі з'ясувати, чому я цілих шість місяців безперервно кричав, і вона

нічим не могла мене заспокоїти.

Ну, звичайно, це в мене був ревматизм. На Брянському руднику, перед сном, у мене часто ламало ноги, і мама робила мені масаж, натираючи їх лампадним маслом або керосином; потім закутувала їх теплою вовняною хусткою...

Отже, мені пощастило.

Перед тим, як потрапити на село, ми приїхали в Харків. Жили на Потинській вулиці, 110. Нам дав притулок дідусь по матері. А дідуся по батькові вже не було. У маминого батька було дві дочки й три сини: Клава, Ніна, Льоня, Костя і Ваня.

Дідусь часто випивав, і тоді він ставав буйним. Жахливо лаявся з бабусею і дітьми, з мамою — теж. На мене ці сварки діяли, як грози без грому... Вони безперервними блискавицями палили мою душу... Це було дуже часто.

Тільки мені було дивно, що вони всі лаються і лаються, а не б'ються... Це було жахливо — чекання бійки, напевне, з сокирами і т. ін.

Я, тремтячи від жаху, все чекав, коли ж почнуть битися... А вони не бились і тільки лаялись як попало... Кімната сповнювалась нервовою бурєю, і ця буря рвала моє серденько на шматки. Це — як перед пострілом. Не такий страшний постріл, як його чекання.

Вони були жахливі неврастеніки, крім мого татуся. Всі, як туго натягнуті струни, дивно

напружені і повні погрожуючого дзвону, що ось-ось порвуться...

Я бігав на вулицю і на шумливих яскравих тротуарах співав з хлопчиками:

Вставай, піднімайся, робочий народ!..

Тільки, замість «крик мести народной», ми співали: «крицместер народный».

Це був 1905 рік.

Дядя Ваня вчився у жерстяній майстерні, проте мріяв стати машиністом. Ще маленьким він співав:

Тут, тут поезд стоить пять минут.

Його мрія здійснилася.

Але про це потім.

А коли ми повернулися в село, в рідну Третю Роту, я бачив робітничу і селянську маніфестацію.

Через майдан, на Червону вулицю йшли статечні молоді хлопці в піджаках і яскраво начищених чоботях.

Вони йшли повільно і співали:

А у Питере, на троне,
сидит чучело в короне...

Вони співали протії царя.

А поліцаї поховалися.

Робітники йшли до содового заводу...

Так і стоїть вона в моїх очах, ця яскрава, смілива й спокійна, що нікого не боїться, маніфестація.

Я тоді не розумів, навіщо це робиться, але мені подобалось море людей у яскравих від сонця сорочках, підперезаних красивими шнурками з китицями. Вони йшли, твердо ставлячи ноги на запилену літню землю, ці світлі і до сліз рідні мені господарі нашої землі.

Мама говорила, що вони йдуть завойовувати свободу, а у татуся очі були світлі-світлі, як у орла, коли він дивиться на сонце.

VI

Харків, знову Харків...

Він нескінченно широкий і шумливий.

Я вже ходжу в школу.

Неділя.

Вчителька веде нас дивитись «туманні картини»... Ми довго, довго йшли. Я дуже стомився. Нарешті ми прийшли в широку залу. Стемніло. Потім — яскраво, на екрані бігали маленькі чорні чоловічки, і нам було far смішно. Потім усе зникло, як золотий і красивий сон, і

«туманні картини», і школа.

Іноді ми жили в містах, але недовго.

В Луганську я стрибав униз головою із залізного мосту, біля Гартманського заводу, в річку Луганку. У Воронежі бився навулачки з хлопчиками, які сміялися з того, що я замість «арбуз» говорю «кавун», а на селі хлопчики сміялись, що я, приїхавши з Воронежа, говорив замість «а що ж» — «д'як што»...

Зате у Воронежі я навчився кататися на санчатах не сидячи, а лежачи на животі, і правити не каблуками, а носками. Цього ніхто не вмів, і я був герой. Злітав на санчатах там, де ніхто не міг.

Любив кататися із заводської гори, на доріжці, якою ходили робітники, спускався по ній аж до залізничного насипу. Я лечу, а повз мене мелькають стовпці, мелькає смерть...

Із страшенною швидкістю я пролітав, обминаючи чавунний кран, із якого брали воду, і летів прямо до насипу. Біля крана розливали воду, і вона замерзала. Поступово вона мерзлим покривом розляглася навколо нього. Санчата в мене були на залізних, гострих і блискучих від вживання полозках. Я лечу з гори. Швидко наближається чавунний кран. Хочу його об'їхати. Але полозки на замерзлій воді сковзаються, і санчата летять прямо на чавунну колонку крана...

Ще трохи, і голова моя розлетиться вщент.

До крана лишається кілька метрів.

Я розжав руки і випустив з-під себе санчата.

Вони помчали переді мною, вдарилися об кран і відлетіли вбік.

А я теж з шаленою швидкістю, сковзаючи животом по кризі, налетів на кран і вдарився об нього витягнутими перед головою руками, щоб пом'якшити удар і захистити голову. Руки мої м'яко вперлися в холодний чавун і зігнулися так, що лише доторкнувся головою до крана.

Я перехитрив смерть.

Мені було десять років.

З двох років я почав малювати. Уже дорослим я бачив у бабусі мої малюнки, малюнки дворічного художника-початківця... Я малював усе паровози та вагончики в трипалими людьми... Паровози і вагончики, паровози з тендерами, вагончики товарні, ешелони... Ніби знав, як багато грізного у мене буде з ними пов'язано, як багато радісного і грізного, як багато грізного і радісного.

Але про це, криваве, — потім, пізніше... Уже, крім Зої, був Олег, мій улюблений брат. Він ще на рудниках і в містах п'ять разів хворів запаленням легенів. В пам'яті моїй він блідий і тихо-покірний лежить на ліжку, в Юзівці, з п'ятим запаленням легенів. Його сумовите й спокійне личко горить в крові моїх спогадів блідим факелом, і вітер нужди і горя вів мені в лице з далеких і скорботних днів

нашого тяжкого дитинства. Кістлява рука смерті хоче погасити цей факел, але він горить, щоб потім засяяти рівним світлом перемоги.

Ось сестричка Зоя теж, в Юзівці чи на іншому руднику, страшенно розпухла від запалення нирок...

VII

Сметанівка.

Це невелике село, майже хутір.

Батько був там учителем. Він брав з кожного учня щомісяця полтиник і хлібину. За зиму його учні вже вміли читати, писати і знали чотири дії арифметики...

До кожного учня у батька був індивідуальний підхід.

Я теж почав учитися. В мене були зошити, олівець, ручка, чорнильниця, грифель і грифельна дошка.

Спочатку ми писали на грифельній дошці палочки, потім літери.

Батько не вчив нас по старинці; «аз», «буки», «веди», «глагол», а так, як літери є і зв'язують їх між собою у вимові...

Ми старанно мукали хором і скрипіли грифелями, вчилися рахувати і почали розв'язувати задачі.

Якось я сам написав на дошці: «Папа... Мама...» Мати радісно закричала у мене за спиною: — Коля! Подивись, Володечка вже може писати «папа» і «мама».

Чудна, Я вже міг писати усі слова, які знав, і цілі фрази, навіть лист міг би написати, звичайно, без розділових знаків. А мама мене не питала про це. Їй було досить і тієї маленької радості, що її старший син уже пише «папа» і «мама».

Наші господарі часто запрошували до себе в гості своїх сусідів і знайомих, багатих селян. І в зимові, білі від снігу і сповнені завивання вітрів місячні ночі вони пили горілку і співали чумацьких пісень... Червоні й бородаті обличчя стоять переді мною з розтуленими і дзвенячими від пісень ротами, а повні жінки, рум'яні і пишнощокі, підперши підборіддя руками, тонко й журливо вривували свої голоси в гримливі басы довговусих чоловіків.

Я з хлопчиками часто бігав на замерзлу річку, де ми грали «в ковіньки» і ганяли по дзвінко-співучій від наших ніг тонкій і прозорій кризі ковіньками «свинку» від кону до кону... Крига хвилеподібне гнулася під нами, а ми мчалі з солодко завмираючим від жаху і радощів серцем, над холодною водяною смертю під ногами. Від бігу нам ставало жарко і хотілося пити. Тоді ми кийками пробивали у кризі дірочки і припадали до них,

руками ритмічно надавлюючи на кригу, а вода з манюсінької «ополонки» поштовхами біла нам в рот. Ми її пили — солодку й холодну. А потім знову смуглявими горобцями розліталися по дзвінкій кризі...

Ах, цей солом'яний запах диму із труб, такий рідний і незабутній, і пишні сніги із петлями заячих ніг та пташиних лапок, і засмаглі від зимового вітру обличчя хлопчаків, і вірші Кольцова¹⁰:

Ну, тащися, сивка¹¹,
Пашней десятинной,
Выбелим железо
О сырую землю...

і Нікітіна¹²:

---

¹⁰ Кольцов Олексій Васильович (1809–1842) — російський поет, автор віршів про красу російської природи, значна кількість яких покладена на музику і стала народними піснями. Писав твори також і українською мовою; бував на Україні, де збирав пісні та прислів'я, написав твори про тяжку долю українського народу.

¹¹ «Ну, тащися, сивка...» — В. Сосюра наводить слова із «Пісні орача» О. В. Кольцова.

¹² Нікітін Іван Савич (1824–1861) — російський поет, у творах якого показано народне життя і висловлено протест

Вырыта заступом яма глубокая¹³,
Жизнь невеселая, жизнь одинокая,
Жизнь бесприютная, жизнь терпеливая,
Жизнь, как осенняя ночь молчаливая.
Долго она, моя бедная, шла,
И, как степной огонек, замерла.

Особливо мені подобалось закінчення:

Тише... О жизни покончен вопрос.
Больше не нужно ни песен, ни слез...
Кольцов, особливо Нікітін...

Я його дуже любив, і зараз всім серцем люблю. Я й Кольцова любив, але в нього більше радості, а в Нікітіна — суму, і тому він мені рідніший і ближчий. О ці зошити з найкращими віршами російських поетів на обкладинках, бідні синенькі зошити «для народу»...

І церкви з срібним гудінням дзвонів, і золоті ризи священників, і голоси, ангельські голоси під

проти самодержавства.

¹³ «Вырыта заступом яма глубокая...» — В. Сосюра не зовсім точно цитує вірш І. С. Нікітіна, написаний в 1860 р.

голубим склепінням з розпростертим на ньому богом Саваофом¹⁴, і все це теж, як синенькі зошити «для народу»... Золота віддушина горю народному, єдиний вихід його бентежної, скорботної душі, а більше виходу не було. І в нас теж — із страшних і безпросвітних злиднів.

Народилася сестричка Оля. Поміщиця була її хрещеною матір'ю. Така красива, повна, рум'яна і темноока. Я бував у них в маєтку. Ходив по широких кімнатах, дивився на красиві столики з різними витребеньками, з розкиданим сріблом на них, і мені було боляче-боляче...

Адже в нас цього не було, і в бідних селян теж не було.

Син поміщиці інколи навідувався до матері з столиці. Він був офіцер і красень. В нього закохувалися чарівні жінки, були закохані майже всі дочки сусідніх поміщиць. Але він не звертав на них ніякої уваги, а любив дочку бідного селянина із Сметанівки, так любив її, що плакав від кохання.

Він був стрункий, благородний і культурний, а дівчина, яку він кохав, — груба і некрасива, майже потвора.

В місячні ночі я вибігав на город до коханки

---

¹⁴ Саваоф (від давньоєврейського Цебаот) — одна із назв бога Ягве — верховного божества в іудаїзмі.

сина поміщиці. Залитий сріблом повновидого місяця чорнів тонкий і красивий силует офіцера. Оксамитно стогнав його благородний голос:

— Горлице моя сизокрила... Ластівочко моя ненаглядна! А йому відповідав майже бас його «дульцінеї»:

— Геть від мене! Відчепись... Я люблю твої хусточки та гроші, що ти мені даєш. А тебе не любила, не люблю і любити не буду. У мене є хлопець. Він тобі печінки одіб'є. Геть від мене!

— Ясочко моя золота, хоч засмійся своїм срібним голоском.

А у відповідь чулося громоподібне іржання:

— Ги-гп, ги-ги-ги!..

— Боже мій, як я тебе люблю, ти мій бог, зірочко моя, небо моє.

— Ну годі, годі... Усю мене обслинив... І скільки разів я тобі казала, щоб ти не приходив до мене, коли од тебе смердить усякими одеколонами... Вони гидкі мені, як і ти сам, ось мій Василь, так той пахне кізяком, і молоком, і медом. Геть від мене!..

І вона його штовхала з усього розмаху в груди своєю богатирською рукою, штовхала так, що він летів, як чорна і печальна тінь, в голубий і глибокий сніг. А дівчина з громовим сміхом тікала в хату.

І я ще довго чув під запорошеним снігом, вузьким, темним і жорстоким віконцем невтішний

плач молодого красеня.

Нічого не допомогло. Ні вмолювання і сльози матері, ні її погрози і навіть випадок, вірніше напад «хлопця» коханої офіпера з парубками, коли закоханому ледь не відбили печінок. Нічого не допомогло!

Так і вмер від кохання син поміщиці, від нерозділеного і проклятого кохання.

А весною ми виїхали із Сметанівки.

Щоліта ми жили в Третій Роті, а взимку — по селах, де батько або вчителював, або служив сільським писарем.

VIII

Переїзна... Село Переїзна... Химівка. Це — хутір недалеко від Званівки, де жила бабуся при тітці, а в тітки була казенна винна лавка. Тітка була «сиділкою». Бона мала красивий будинок під зеленим залізним дахом, з кімнатами на підлозі, старовинними комодами, стільцями, буфетами і килимами. Широкий двір повний птиці, а в кутку, біля воріт, дерева, кролики, голуби.

А в нас не було ніякого будинку. Ми жили в напіврозваленіп мазанці з тарантулами, в покинутому саду поміщика біля таємничих пустельних та страхітливих сараїв.

Літо. Мене страшенно мучить пропасниця. В

мене дуже висока температура. Ні лікаря, ні фельдшера, ні мами. Нікого. Я самотній, тіло моє. якесь дпвне, ніби в мене багато тіла, ніби я ввесь великий-великий, більше всього світу. Потім втратив свідомість, і було якесь жовте і дзвінке море навколо мене. А вода гірка, погана...

І ще ці тарантули, і мокриці, і чорнохвісткн, що лазили по мені, а я страшенно боявся, аби чорнохвістка не залізла мені у вухо. Як я не берігся, одна все-таки залізла мені у вухо і внесла туди нескінченний гуркіт, такий гуркіт, що я ледь не збожеволів від крику і жаху. Вухо мені залили «оливою» (лампадним маслом), і чорнохвістка здохла. Ще довго гриміли громп у моїй голові, але це лшле здавалось. Разом з чорнохвісткою здохли й вони.

Я дуже любив лазити по деревах — високо-високо. Мати внизу кричить, лається, а мені лише смішно. Вона думає, що я впаду, а я зовсім цього не думаю і залізаю куди захочу. Тільки мені не подобалось, що хлопчаки такі жорстокі. Вони полізуть на явір, і повитягають з гнізд голих жовторотих горобчиків, і всіх їх повбивають, та ще й сміються. А я плачу. Хлопчаки великі й дужі, а я маленький і не можу захистити бідних пташинок. Я тільки обливаюся гіркими сльозами.

Потім ще хлопчики негарно лаялися й курили, а їхні матері, коли я їм говорив про це, тільки

сміялись.

Батько часто ходив зі мною до бабусі й тьоті. Бабуся завжди що-небудь дасть батькові, щоб тітка не бачила, ну там гроші або горілку. Тітка ж, коли ми залишали їх, завжди обшукувала батька й мене. Мені було тяжко й соромно не за себе, а за тітку. Ну хіба ж я міг у неї щось украсти?

Ось я стою перед нею у маминій теплій кофті, підв'язаний мотузкою, у подертих черевиках, а надворі тріскучий мороз, куди мені боязко йти. А тут так тепло, світло і затишно. А тітка нишпорить тремтливими від злості руками в моїх кишенях.

IX

Весна. Я бігаю вузькими брудними вулицями Третьої Роти. Шумлять струмки, і дзвінке синє небо над Дінцем хвилюється тремтливим маревом заводського диму. Вітер відносить його направо за Донець, за голубіючі ліси, до російських сіл серед пісків і сосен.

На Червоній вулиці, центральній вулиці нашого заводського села, до мене підбігло два хлопчачки, смагляві, кирпаті і веселі. Вони були також, як і я, бідно одягнеш, але весняною радістю палали їхні чорні задерикуваті очі. Старший гукнув мені:

— Давай бігати!

— Давай!

І ми побігли.

Це були діти годинникового майстра Дмитра Гороха — Ларя і Федя. Вони жили в бідній, негородженій чужій хаті, яку наймали. Мати Ларі прала білизну у Ванвінкенрова або «Жили», як його називали в народі, бельгійця, власника фабричної майстерні біля заводу. Батько Ларі і Феді, як і мій татусь, був алкоголіком, він щоліта йшов на рудники і залишав сім'ю напризволяще, а взимку повертався у Третю Роту майже зовсім роздягнений: на одній нозі — онуча, а на другій — роздерта калоша. Дружина його, Наташа, фактично утримувала п'яницю. Вона його обмиє, одягне, а влітку він знову зникає, щоб на зиму повернутися брудним, обірваним... У нього тоді лазять на комірі цілими арміями паразити, а він не дозволяє знищувати їх:

— Воша теж хоче жити. Не чіпай їх!

Він жахливо бешкетував, коли нап'ється, викидав ікони з хати, топтав їх ногами і ганявся з ножем за своїми дітьми, щоб їх порізати.

Він вибігав босий на сніг і кричав мені:

— Володько, чому земля крутиться? Я не хочу, щоб вона крутилась! Я їй забороняю це робити!

Але земля не слухала Гороха і не переставала крутитися. Горох хотів змайструвати, як і чоловік

сестри мого дідуса, гігант-столяр Холоденко, вічний двигун; тільки Холоденко дерев'яний, а Горох — залізний «перпетуум мобіле»¹⁵.

Але нічого не виходило з цих вічних двигунів, а нещасні винахідники вперто продовжували свою безнадійну справу.

«Добрі люди» порадили мамі і Горошисі напоїти своїх чоловіків горілкою, настоєною на «божих коровках», щоб відучити їх пити.

Мама і Горошиха так і зробили.

Татусь ледь не вмер від нескінченного блювання, а Горох — нічого. У нього був залізний шлунок. Він лише гарненько відшмагав свою дружину. Горошиха була молдаванка, вірніше — волошка, і дуже любила свого нещасного чоловіка. Вона була справжня трудівниця. День і ніч працювала і утримувала всю свою сім'ю.

Дивним і жорстоким був Горох до своїх дітей-хлопчиків, а дочку Серафиму він любив. Коли четвертий син — маленький Василь — упав лицем на розжарену плиту, батько навіть пальцем не

---

¹⁵ «Перпетуум мобіле» (від лат. *perpetuum mobile* — безперервне, вічно рухливе) — те саме, що й вічний двигун. Йдеться про уявну машину, яка, пущена в дію, виконувала б роботу як завгодно довго, не беручи енергії ззовні, що суперечить закону збереження енергії.

поворухнув, щоб врятувати свого сина. Він тільки й мовив:

— Нехай горить... Чорт його не візьме.

У Василя жакливо обгоріло ліве око.

Старший син, Петро, вже ходив на роботу на завод. Мені подобалась їхня, цих Горошенят, працьовитість і бережливість. Подобалася їхня сміливість, коли вони билися в хлопчиками, особливо сила, хоробрість і витримка Феді. Він бився мовчки, від ударів ніколи не плакав і завжди виходив переможцем. Його противників лякало залізне і грізне мовчання Феді, підкріплене, звичайно, сильними штовханами і сталевою хваткою руки.

А Ларя все малював, як і його батько. Він мріяв стати художником.

Ми часто купалися в Донці, перепливали на той бік, в ліс, і крали у лісника Паримона кавуни і дині на баштані, рвали дикі груші і кислиці, збирали дрова, а більше крали їх; розбирали тини у Паримона, ходили на озеро ловити рибу і викорчувували пеньки для палива, рвали ожину і збирали гриби.

На смітні;ку за магазином «Общество потребителей» при содовім заводі ми часто нишпорили в пошуках різнокольорових папірців, ягідок і цукерок, яскравих шматочків...

Якось ми копались на цьому проклятому

смітникові, і я, не помітивши, наступив босою ногою на половину розбитої пляшки; гострі кінці її врізалися мені в п'яту. Я страшенно закричав і ніяк не міг спинити крові... Тоді Ларя Горох відірвав від своїх штанців кишеню і перев'язав мені ногу. Потім я полежав дома.

...Ось ми катаємось на залізничній дрезині, якою робітники возять шпали для ремонту колії біля заводу. Я схопився за залізні ручки попереду дрезини і біжу по шпалах — спиною до станції. Коли дрезина розгониться, я тоді на неї вискакую, і ми, сміючись, гуркочемо по рельсах, а потім в-се починається спочатку. Але якось я не встиг вискочити на дрезину, що шалено мчалася. Ногн мої потрапили між шпал, і дрезина вдарила мене вище колін. Та залізних ручок я не випустив з рук, хоч все тіло опинилося під дрезиною, між рейками. Горошенята ніяк не можуть зупинити дрезину, вона мчить, а я кричу і волочусь під нею, але залізних ручок не випускаю із закам'янілих рук.

Нарешті дрезина зупинилася. Мене витягли з-під неї, я попробував встати, але не зміг. Той страшенний удар, мабуть, паралізував мені ноги, і колінні чашечки зіскочили вбік. їхав селянин з гарбою сіна, мене підняли і поклали на це сіно, привезли додому, я два місяці не міг ходити. А потім все минуло, лише колінні чашки у мене й до цього часу гострі.

Ми збирали вугілля на шахтах і залізо, мідь і жерсть, чавун, але більше — крали його на заводі і металевий лом продавали нашому родичу Удовенкові, який жив на глухій вулиці, над Донцем, і називався по-народному «Залізняк».

Він платив нам за фунт міді 8 копійок, за фунт заліза — копійку, за фунт чавуну — півкопійки і копійку за три фунти жерсті. Якось мама взяла мене за руку і повела в заводську бондарну майстерню, де я почав працювати учнем. Пантелій Плигунов, цеховий бригадир, платив мені щодня 5 копійок, а я за це збирав цвяшки по цеху. Потім кваліфікація моя підвищилась: я почав «заовтарювати» діжки для бікарбонату, тобто вбивати цвяхи в маленькі обручі над дном і вгорі діжки з внутрішнього боку ободу і вбивати кільця в дно цих діжок.

Ще в Сьомій Роті, де татусь був сільським писарем, я, коли пас із селянськими хлопчиками і дівчатками телят і корів, крім ігор «у крем'яшки», навчився грати пальцями на губах. Це робиться так: великим пальцем повернутим і загнутим вниз, впираєш у підборіддя, під нижньою губою, але не сильно, і витягуєш рештою зімкнутих пальців долоню, охопивши великий палець лівої руки правою рукою, а потім починаєш швидко крутити вгору і вниз долоню правої руки. Коли крутиш долонею і при цьому мукаєш, то мукання перетворюється на безперервне «біб-бі-бі», або

«мі-мі-мі», або ж «мама-ма», словом, як хочеш.

Я знав багато мотивів вальсів, маршів, пісень, і Пантелій Плигунов примушував мене грати для робітників на губах.

Я сідав, заклавши ногу за ногу, на діжечку і майже цілий день грав робітникам на губах, а вони від цього краще працювали.

Я ж інколи одержував гривеник «на цукерки».

Мені дуже подобалось працювати на бондарці, а грати марші набридло, бо від них у мене боліли губи і німіли руки.

Всі робітники були веселі й співучі.

Вони ходять навколо діжок на верстатах, забивають у обручі гвіздочки і все співають, сміються і співають:

Он по горнице похаживает, Балаласьну налаживает...

А рум'яний і красивий Панько Плигунов, наш цеховий бригадир, тільки походжав своєю тихою походкою по цеху і привітливо та радісно всім посміхався. Він був ласкавою людиною, задушевний, щирий і поетичний. Ніколи ні на кого не кричав і не бив, і робота навколо кипіла, вся в піснях і сонці.

Може, й бували в нього конфлікти з робітниками, але я не пам'ятаю цього. Моя дитяча

уява була сповненою піснями і райдугою праці... Я всім серцем віддавався праці. Я дуже полюбив її і хотів бути як дорослі.

Але я був малий, а дитячий труд заборонявся на заводі, і коли приходив інспектор праці, Панько Плигунов ховав мене у велику діжку, а коли інспектор залишав цех, я вилазив звідти і радісно поринав у дзвінкий і світлий світ праці.

Але недовго тривала моя золота радість... Довелося мені покинути завод, бо малим не дозволялося працювати в цьому кіпгявому й гуркотливому гіганті.

Часто мені снилася залита райдужним сонячним промінням і піснями бондарка, і я плакав уві сні від журби, що не можу повернутися в цей чудовий і привабливий світ. А взимку ми виїхали в село Переїзна, де татко став учителем. Я вже красиво писав, на п'ятірки, і розв'язував без помилок задачі на всі чотири дії, множив тризначні і навіть чотиризначні числа.

Х

Зима. Яскрава, пухнаста, місячна зима в селі. Я вибіг за ворота, а до мене підійшли дві гарненькі дівчинки. Одна в шубці з хутряним комірцем, смуглява, чорноока й ласкава. Місяць над нами срібно сміється, а ми дивимося одне на одного, це

смугляве дівча і я; мені солодко і [приємно] дивитися на неї. Серце моє тремтливо й співучо стискується, і я, як срібна радісна пташка, лечу в чорнії і повнії зірок моря її очей...

У мене не було гудзиків на пальті, і дівчинка витягла голку з своєї шубки і сколола мені пальто, щоб я не простудився. Коли вона до мене доторкалася, я ввесь завмирав від солодкого і страшного захоплення. Мені хотілося, щоб вона ніколи не відпускала своїх рук від мене... Ще в мене не було носової хусточки, і вона мені подарувала свою, таку духмяну і чистеньку.

Потім ми втрьох грали у фанти, зав'язуючи різки на хустинці. Тільки коли я цілував цю дівчинку, то ніяк не міг потрапити їй в губи, а все тикався носом в її запашний і ласкавий комірець. Потім ця дівчинка почала у нас вчитись, її привела до нас її мама, повна, струнка, смаглява й красива. Вона була сліпа, та по її очах цього не було видно. Вона дивилась на нас своїми темними безоднями і наче бачила все навколо. Та вона нічого не бачила. У неї в очах була «темна вода».

Я дуже любив її дочку. Тільки мені не подобалось, що вона афішує нашу любов.

Від цього вона зробилась мені противною.

Взагалі мені всі дівчиська були тоді противні.

Я навіть дивувався, як я міг закохатися в цю смуглянку. Але дивно, дівчиська були мені

протівні, а я в кожному селі закохувався в котрусь з них і вони в мене...

Одного разу ми «різдвували», тобто ходили з зіркою і співали у селянських хатах, а за це нам давали цукерки або гроші. Ми зайшли до однієї хати, дуже бідної хати. Нам відчинила двері дівчинка з таким гарним лицем, що в мене захолола душа від раптового щастя. Я в неї закохався, як блискавиця.

Більше я ніколи не бачив цієї дівчинки, бо ми знову поїхали в Третю Роту.

Всі любові мої в різних селах ніколи не закінчувались і не росли разом із мною, бо ми переїжджали з села до села.

Ось Звановка.

Я у церкві і закоханий у дочку диякона.

Вона співає у церковному хорі, і коли проходить повз мене, як блідий і скромний ангел, опускає вії і вся червоніє. А мені так таємниче й дико...

XI

Ось Сьома Рота і також моя любов — дочка диякона. Тільки перша дочка диякона була худенька, струнка, а ця — рум'яна товстушка, як просфора, залита вечірньою зорею, з темними, як і перша, очима.

Звичайно, моя любов до цих дочок дияконів обмежувалась зітханнями і мріями, чистими, дитячими.

Ах, Сьома Рота!..

Вона, як і Третя, на березі Донця, на його правому й крутому березі.

Шумливий ліс п'яно хитається на тім березі срібної дороги в Дін. І гребля, а на ній дядьки в широких солом'яних брилях «водять» у глибокій воді шук.

Вудка туго зігнулась, і волосня от-от розірветься од метань хижака, що проковтнув разом з наживою гострий, смертельний гачок. Як бореться за життя шука! Вона туманною блискавкою протинає глибину і то вправо, то вліво, то вгору, то вниз кидається, як оскаженіла... А дядько, примруживши хитре каре око, цей довговусий Сковорода, спокійно то відпустить волосню, щоб дати умовну волю щуці, щоб вона ще дужче стомила себе, то трохи підтягне, аж поки безсила гроза пічкурів і себелів не віддасться на волю переможця в полотняній білій сорочці з незмінною люлькою в зубах.

Дядьки, мої дядьки!

Як я вас любив і люблю!

Чи, може, тому, що в мене родичі такі ж, як ви, селяни, що спокійно живуть, і працюють, і спокійно вмирають, коли треба, на полі бою, під рев

гармат, чи в бідній хатині на долівці під плач і голосіння близьких.

Я пішов по воду до колодязя на перехресті двох вулиць. Але в мене не було бичовки. Підійшли з синенькими відрами дві гарненькі дівчинки, подивились на мене, усміхнене переглянулись. Одна сказала другій:

«Давай наберем йому води». Вони витягли води і налили мені в відро, потім витягли собі...

А я, розгублений і вдячний, стояв і, як зачарований, дивився їм услід, як вони стрункими і загорілими ноженятами не йшли, а пливли над землею, повною веселого і зеленого гомону літа.

Хлопчик нашого сусіди пішов зі мною на Дінець. Після купання він повів мене у вишневі сади над Дінцем. Ми ввійшли в їх райдужне марево од сонця, бджіл і квітів, а хлопчик почав весело і голосно співати, розмахуючи руками і всім своїм тілом, показуючи невичерпну радість життя.

Я йому сказав: «Не співай так голосно, бо почують і наб'ють нас!» Але він почав співати ще дужче.

А потім обернувся до мене і каже гордо і незалежно:

«А що? Хіба я на своїй землі не можу співати?!»

І він весело тупнув ногою по землі, що звучала, як голубий акорд щастя...

Батько і тут був писарем.

Якось на подвір'я правління привели зв'язаного і побитого конокрада. Він лежав на дрогах, а дядько тяжко бив його майже непритомного. І ніхто йому не забороняв це робити. Навіть співчутливо дивилися на нього. Ви знаєте, чого вартий на селі кінь і як чорно б'ють за вкраденого коня, так б'ють, що конокрад довго після того і не протягне. Але так, як німці-колоністи б'ють конокрадів, ще ніхто з українців не додумався.

У нас їх б'ють дугами, голоблями, а більше кулаками та підборами, а німці б'ють «культурно», щоб слідів зовні не було.

Вони кладуть на землю боком конокрада, і до спини й живота на довжину всього тіла прив'язують дві дошки, потім підводять конокрада на ноги і з розгону б'ють важкою ломакою по дошці спереду чи ззаду. Конокрад у дошках важко гупається об землю. Потім злодія, у якого вже одбиті печінки, знову ж підводять і знову б'ють. Ну, ясно, що після цього людині заспівають «Вічну пам'ять»¹⁶ трави і птиці або летючий і хмурий сніг у глухих степах України.

---

¹⁶ «Вічна пам'ять» — заупокійна молитва у православних християн.

Я дуже полюбив книжки.

Образи Жюля Верна ¹⁷ з «Воздушного корабля» ярко жили в моїй дитячій голові з іменами, як я їх тоді запам'ятав, чомусь «дядя Фрюдан» (а не «Фрюден») і «Філь Евене».

Особливо мене захоплювала книга «Ветхий завіт» ¹⁸, написана, як роман, про блукання єврейського народу в гарячих пустелях півдня, коли вони шукали землю Ханаанську ¹⁹ (в ці роки я ці шукання з боєм і ордами філістимлян ²⁰ можу

---

¹⁷ Верн Жюль (1828–1905) — французький письменник-фантаст і автор праць з географії та історії географічних відкрить.

¹⁸ «Ветхий завіт» («Старий завіт») — перша частина Біблії, що визнається за «священне писання» в іудаїзмі та християнстві. Книга створювалася протягом IX–II ст. до н. е. іудейськими священнослужителями на основі легенд і міфів Стародавнього Сходу.

¹⁹ ...шукали землю Ханаанську... — Давня назва території Сирії, Палестини і Фінікії на Близькому Сході.

²⁰ Філістимляни — древні племена, які проживали на східному березі Середземного моря і ґрунтувалися в II тисячолітті до н. е. В кінці XIII — на початку XII ст. до н. е. філістимляни почали захоплювати територію Палестини і Сирії.

порівняти з «Залізним потоком» Серафимовича²¹... Тільки там іще величніше). Я захоплювався героїзмом Гедеона, братів Маккавеїв²², Самсоном²³, а особливо Ісусом Навіном²⁴, який одним наказом «Стой, сонце» спинив день, щоб

---

²¹ Серафимович (справжнє прізвище Попов) Олександр Серафимович (1863–1943) — російський радянський письменник.

²² ...братів Маккавеїв... — Йдеться про братів Іуди Маккавея — вождя народного повстання II ст. до н. е. в Іудеї проти влади Селевкідів. Після його загибелі боротьбу продовжували його брати до завоювання Іудеєю політичної незалежності в 142 р. до н. е.

²³ Самсон — герой біблійної легенди, ізраїльтянин, який одружився з дівчиною з ворожого племені філістимлян Далілою. Самсон мав надзвичайну фізичну силу, що містилася в його волоссі, але підступна жінка обрізала його і віддала чоловіка в полон філістимлянам. Полоненому Самсону викололи очі і закували в кайдани. В полоні волосся відросло, до Самсона повернулася сила, і він зруйнував храм, де його ув'язнили, в руїнах якого загинув і сам з ворогами.

²⁴ Ісус Навін — за біблійною міфологією слуга і сподвижник Мойсея; не є автором Книги Ісуса Навіна із «Старого завіту».

евреї змогли довершити розгром ворога.

Я любив усе героїчне і красиве.

Мені потрапила до рук непоказна і не дуже велика за розміром книжечка — «В тумане тисячелетий»²⁵ (забув автора), і вона мене так захопила, коли я читав її у траві нашого подвір'я, що все, що було в книзі, жило й сіяло в моїй уяві так сильно і гостро, що здавалось реальним, і я поринув у нього всім своїм маленьким єством, а все, що навколо, не існувало для мене.

Я не чув, як мати кликала мене на обід. Буря восторгу захопила мене на свої огняні крила і понесла мене туди, де:

Белеет парус одинокий...

де:

Рыщут по морю викинги...

Звенел мой меч в тот день ненастный среди Британии полей.

Рассек я шлем вождя по плечи, скатилась прядь его кудрей.

---

²⁵ «В тумане тисячелетий» — як видно із подальшого пояснення В. Сосюри, автором книги був письменник Красновський.

І герой роману... Чомусь я запам'ятав його ім'я як «Святослав», а це, як потім я прочитав через багато, багато років у продовженні нього роману — «Гроза Візантії», був Всеслав, автор — Красновський.

І цей могутній і страшний нерук, і старий кудесник, і любов Всеслава до Любуші, і його ворог Вадим, і друг, північний витязь, якого Всеслав зарубав... Усе це так владно і сонячно захопило мене, що й зараз, сивим юнаком, я можу розповісти в деталях про роман «В тумане тисячелетий», що так полонив мою дитячу уяву і, безумовно, в тисячу разів кращий «Грози Візантії», що сподобався мені тільки своєю інтригуючою назвою. Така назва більше підходила б до другого мого улюбленого героя, до Святослава.

В густій траві нашого подвір'я я так зачитався «Ветхим завітом», що забув про навколишній світ, а так у книзі блукав по жовтій од піску безкінечній пустелі під гарячим, безжальним сонцем з героїчним єврейським племенем і захоплено дивився на Гедеона, коли він виділяв хоробрих од боягузів по тому, як вони пили воду в річці, — чи губами, чи жменями.

А юнак Давид з його пращею, якою він

знищив велетня Голіафа²⁶, а потім його ж мечем відрубав йому голову...

Ну і, звичайно, мій улюблений Самсон, що осялячою щелепою перебив п'ятнадцять тисяч філістимлян. Як я ненавидів ту сучку Далілу, що через неї Самсонові відрізали його довге волосся, в якому була вся його сила, і осліпили героя.

І печально радів я, як відплатив Самсон ворогам, коли відросло його волосся.

Жалко тільки, що він і сам загинув на купах трупів під уламками роздавлених його богатирськими руками колон і стелею храму.

А чудо з ієрихонськими трубами²⁷, коли від одного їх реву розсипались у прах мури ворожої фортеці і євреї взяли її голими руками...

Мати мене кличе обідати, а я не чую, потопаючи в уявному світі золотої легенди

---

²⁶ А юнак Давид з його пращею, якою він знищив велетня Голіафа... — В Біблії (1-а Книга Царів, 17) розповідається, як юнак Давид убив каменем із пращі філістимлянського богатиря-велетня Голіафа.

²⁷ Ієрихонські труби. — Після виходу іудеїв з єгипетського полону на своєму шляху в Палестину вони обложили місто Ієрихон, але зруйнувати міцні укріплення не було можливості. Ієрихонські мури впали від священних труб, завдяки чому місто було взято.

людства.

І от батько мій захворів на запалення шлунка. Довго й тяжко боровся він зі смертю, а мати сиділа біля нього на долівці і рушником або його шляпою, як віялом, навівала йому свіжого повітря, бо батькові було нічим дихати.

Мати купувала батькові церковного вина. Я це вино потай покуштував, і воно мені здалось таким чудесним, що більше ніколи в житті я такого вина не пив. Тільки коли причащався. Але тоді піп у золотій ложечці давав його так мало, що тільки розчаровано облизувався. Доктор сказав, щоб батько покинув пити горілку, а коли він не кине, то помре.

Батько одужав.

Але горілки пити не кинув.

Якби ж він знав!

Я дружив з сусідськими хлопчиками, старший брат яких був ковалем. Часто я ходив до його кузні і любив слухати, як він весело і віртуозно видзвонював по ковадлу молотком або допомагав його батькам на гармані.

Я змагався з своїми маленькими друзями, хто швидше працюватиме.

Ми переносили великими корзинами полуку. Я переносив майже бігом, а мене, щоб я працював ще краще, дорослі хвалили:

— От молодець!

— От молодець!

А я стараюсь, а я стараюсь...

Була епідемія скарлатини. Нам у школі зробили прищеплення од неї.

Ми, хлопчаки, хизувалися перед дівчатками, ніби нам не болять, коли голка шприца тонко і гостро входила під шкіру на спині, а дівчатка, коли їх кололи, кривились і плакали.

Ми ж ходили як герої.

У мого друга захворів на скарлатину менший братик. Була зима, і по залізній од морозу землі його братика, хворого, смертельно блідого, повели до церкви, що була недалеко від хати сусідів.

А потім його вели по великих кам'яних плитах церкви під руки назад. Він ішов, весь наче прозорий і нетутешній, і хитався, задихаючись од нестачі повітря... Так і стоїть перед моїми очима його бліде, покірне і приречене личко...

Потім його хоронили.

І ще.

В однієї жінки умерло двоє близнят-малят.

До хати, де вони лежали на столі, заходили мовчки і урочисто люди... Стояв печальний кашель і траурний шепіт у кімнаті...

Я підійшов до маленьких мерців. Вони лежали як крейдяні ляльки, воскові й тихі.

Я доторкнувся до ручки одного з них.

Рука була холодна як лід.

Сьома Рота!

Я не забуду тебе, колиска радості й горя в мої далекі й неповторні дні.

XII

Ми знову в Третій Роті. Жили ми у шевця Івана з дерев'яною ногою.

Він був красивий і подобався дівчатам. А коли йому на руднику в п'яній бійці одсікли жерстяним чайником кінчик носа, він перестав подобатись дівчатам. Особливо одній, з якою до естетичної катастрофи з ним у нього був роман. Він був дуже строгий з своїми меншими братами, і як тільки що, то кричав:

— А де мій потяг? — і тягся за ременем, якого дуже боявся його малий брат Макар.

Його другий брат оженився з кирпатенькою і веснянкуватою дівчиною, яка стала його веселенькою жіночкою, і вони дуже гарно жили і все цілувалися біля нового будиночка, що збудували для себе, як голуби тепле гніздечко.

Ми були вже дуже бідні. Батько продав наділ землі, що мав, куркулеві Андрону за 250 карбованців, хоч наділ коштував 1100 карбованців — п'ять десятин. Андрон платив нам золотими п'ятірками дуже рідко, поки не виплатив борг. Так от ми, хоч і були бідні, а все ж я іноді купував

фісташки, які дуже любив.

Коли кирпатенька куріпочка, дружина Іванового брата, побачила, що я їм фісташки, вона при жінках, зневажливо закопиливши губу, сказала: «При злиднях, та ще й з перцем».

Потім ми перейшли жити до волошки, вдови Кравцової.

Я дуже дружив з її сином Міною і його сестрою, чорнобривою і веселою щебетухою Степанидою. Вони мене вчили волоської мови. Я питав, як що зветься, вони казали, і я записував до зошита.

Ми живемо в рибалки й шевця Заливацького. У нього були чорні ворота, а за цими ворітьми праворуч жив хазяїн з своїми помічниками-шевчиками, ліворуч — у бідній мазанці — ми.

Старший шевчик, юнак, мені подобався за те, що був дуже сильний і красивий. Я ж був ще маленький і дуже заздрих, що він такий великий. Я мріяв бути таким, як він, також красивим і одчайдушним. Я уявляв, з якою силою він ударив би мене всім тілом об землю...

І дивна річ! Наче я собі наврочив своєю уявою. Якимось образом його, якимось необережним словом.

Це було на подвір'ї. Батька і матері не було дома. Вони кудись пішли.

Марко схопив мене в чугунні лабети, підняв над землею і з усієї сили всім маленьким і м'яко-переляканим тільцем ударив мене об землю. Все загриміло і опало в мені. Я потім ледве підвівся... Але нікому не сказав про це.

Я любив дивитися, як Марко і його напарник сукають дратву, як блискавично і точно вони, колючи шилом тугу і темно-жовту підошву, забивають в неї дерев'яні гвіздки, як із різного з'являлося, народжувалося в їх чарівних руках єдине і гармонійно-ціле.

Раз вони шили ловкі жіночі туфлі і заспорили, хто кого пережене, у кого кращі вийдуть туфлі. Я гарячкове стежив за їх змаганням. Усе горіло в їх руках... І коли вони разом скінчили свою дивну і блискавичну роботу, туфельки були однакові.

Це були лакові близнята.

Куток села, де ми жили, називався Волохи. Половина села у нас були волохи. Вони дуже схожі на українців. Така ж любов до всього красивого, до чистоти, до квітів і до людей. Тільки вони були дружніші, ніж українці. Любов до людей, гостинність і барвистість їх життя дивним чином сполучалась у них з дикою, як б сказав, доісторичною жорстокістю, особливо у дітвори.

Вони були хоробрі, тільки коли їх було багато, а українців менше.

XIII

Я стояв без штанців, тільки в одній сорочці, по коліна в зеленій воді Дінця недалеко від прудководу, а навскоси димів содовий завод, повний залізного гомону, і дим його розвіяно плив над моєю головою високо-високо, де білі хмарки усміхалися сонцеві й вітрам.

За кілька кроків переді мною, стоячи в воді у закачаних штанях, ловив вудкою рибу мій товариш, а я стояв за його спиною і спостерігав. Коли він закидав вудочку, а робив він це часто, бо вода була швидка, то крючок з волоснею пролітав повз мене збоку або над головою, і я подумав: «Мабуть, він мене зачепить». Так і сталось.

Та зачепив мене він не як-небудь, а за грішне тільце, і так сіпонував, що крючок угруз по саму голівку.

З плачем я йшов з товаришем без штанців, а він, — бо йому було жалко рвати волосні, — так і вів мене селом з вудочкою, як свою здобич, що за терпіння подарував йому Дінець.

Уже знайомий нам вічно молодий і рум'яний фельдшер Трохим Іванович, побачивши нас на порозі прийомної, з усмішкою сказав моєму невільному кату: «Що? Бубиря спіймав?!»

І почав орудувати біля мене якоюсь блискучою металевою вроді ложечкою.

Я страшенно кричав, а Трохим Іванович мене побатьківськи заспокоював: «Нічого, синок! Нічого!..»

І нарешті з кров'ю він витяг проклятого крючка і переможно, з доброю усмішкою показав мені.

Товариш мій, як дуже бережлива і скупа людина, попросив крючка, що побував у мені, у Трохима Івановича, і той віддав його йому: «Тільки більше не лови таких бубирів». Так я побув у ролі гіршій, ніж дід Щукар у Шолохова.

XIV

Коли ми жили в Воронежі (вулиця Дворянська... Пам'ятники Никітіну й Петру Першому, м'який передвесняний сніг... Бої навкулачки), я там замість «Дай кавуна!» навчився говорити «Дай арбуза» або замість «Так що» — «Дык што», а приїхали на село, хлопці сміялися з моєї російської вимови, як у Воронежі сміялися з української.

Мати закрутила своїми комерційними фантазіями голови дідусеві й бабусі. Чомусь їй здавалося, що в Третій Роті буде великий попит на кольорові китайські віяла з паперу.

Дідусь продав усе що міг, накупив кілька скринь тих нещасних китайських віял, і ми

переїхали з Воронежа в Третю Роту.

Звичайно, дідусь «прогорів».

Ніхто віял у нас не купував, і ми почали бідувати.

За те, що ми в середу й п'ятницю іноді їли скоромне, волоські діти, бігаючи повз наших вікон, кричали:

— Жиди-молоко!

— Жиди-молоко! А я їм кричав:

— А волохи-дуки, поїли гадюки.

А ми кажем: «Дайте нам!» Вони кажуть: «Мало й нам!»

Бабуся, дочка колишньої Рози, була дуже вразлива. Вона вже раз тихо божеволіла, коли узнала, що мій татко — алкоголік і мати за ним дуже бідує. А тепер вона це побачила на власні очі. Вона не витримала, і її розбив параліч. А їй же було тільки п'ятдесят років. Її матір, уже Надія, померла 110 років у Харкові.

Бідна моя бабуся!

Як я каюся, що помучив її своїми настирливими проханнями: «Расскажи сказку!»

Вона, стомлена після денних турбот, покірною й тихою, лежить на долівці, їй хочеться спати, вона позіхає й хрестить рота, а я все мучу її своїм: «Бабушка, расскажи сказку!»

І вона ніколи мені не відмовляла.

Її улюблений син Костя цілувався з своєю

дівчиною на призьбі під вікном, за яким лежала на столі жовта й навіки вже спокійна бабуся.

А потім на обличчі бабусі з'явилися зелені плями, і в кімнаті солодко й душно запахло мертвим тілом, що почало розкладатись.

Приїхав дядя Льоня, все такий же кирпатий, але весь осяяний двома довгими рядами великих срібних гудзиків на його чорній шинелі.

Він працював кондуктором на залізниці.

А дядя Ваня (Ванюша, що читав мені казку про Івана-богатиря, — які грозові образи пролітали в моїй голові!) невтішно плакав, весь опухлий од сліз. Він найдужче любив бабусю, хоча вона найдужче любила Костю.

Поховали бабусю на нашому тихому старому кладовищі під вишнями, що плакали за нею багряними сльозами, там, де перед нею навіки заснув мій дідусь Соссюр, де потім заснули таким же сном, сном вічності, й мій татко, і братик Коля, і бабуся, рідна й мила моя бабуся, Віра Іванівна, що була моєю духовною матір'ю.

Але про це потім.

Дядя Ваня, на три роки старший за мене, був хоробрий і дуже сильний (потім, коли він уже юнаком працював слюсарем у харківському паровозному депо, Балашовський вокзал, — то хрестився двопудовими гирями).

Одного разу, коли ми йшли од волоського

колодязя з водою (Ваня ніс воду, а я йшов «за кампанію» або, як-то кажуть: «Кобила за ділом, а лоша — без діла»), до нас підійшла юрба волоських хлопчиків, і почали задиратися до Вані, підступаючи а усіх боків до нас:

— Да-ші? Да-ші? А Ваня їм:

— А що? А що?..

Вони, особливо волошенята, довго підбадьорювали себе криками, а Ваня усе мовчав і тільки грізно дивився на них.

Тоді вони випустили на Ваню їхнього найхоробрішого і найдужчого.

Перед Ванею став маленький «ухарь-купець», у плисовій курточці і таких же штанях і блискучих чобітках.

Руки в боки, він стояв перед Ванею, як золотий і задиристий півник, готовий до бою.

Ваня опустив важкі відра і відчепив від них коромисло.

Я тільки побачив, як знялась курява, а що там робилось у тій куряві, не видно було. Якийсь вихор, повний тупотіння, ударів і хекання.

Потім курява розвіялась, і я побачив... одного Ваню з коромислом.

Волошенят не було.

Тільки десь я почув плаксивий крик: «Оу шипий цой да!», «Оу ой спуни луй нене!»

Ваня знову зачепив відра за коромисло, і ми

пішли додому. Ваня, гордий з перемоги, а я з Вані, мого справжнього, а не в казці, Івана-богатиря.

XV

Ми переїхали жити в село Черногорівку, в кілометрах восьми від Званівки, де жила бабуся.

Одного разу вона посварилася з своєю дочкою і вирішила пішки піти до свого сина (мого батька), щоб жити у нього. Але вона знала дорогу тільки до Радивонівки, що була між Званівкою і Черногорівкою.

Бабуся помолилась своєму улюбленому святому (здається, Миколі-угоднику), щоб він допоміг їй зустріти таку людину, яка знає дорогу до мого батька і проводить її до нього.

Бабуся була релігійна фанатичка.

І от якась могутня і владна сила потягла мене в поле.

Я біжу по чорній й пахучій ріллі (спробуй по ній побігти, дядьки тобі за це ребра поламають).

Біжу і біжу все по прямій лінії, навпростець до Радивонівки, а теплий квітневий вітер напинав й полоще мою червону без пояса сорочку.

Добігаю до греблі через Бахмутку і бачу: з Радивонівки іде моя бабуся.

Я взяв її за руку і привів до батька.

Я дуже любив свого братика Олега і часто

брав його собі на плечі і ходив з ним гуляти в поле за село.

Але ходив не по ріллі.

І от Олежик захворів на віспи.

Перед тим йому зробили прищеплення віспи, але передтермін був короткий, і Олежик захворів.

Він лежав весь у виразках, опухлий і терплячий. Віспинок він не роздирав нігтями, хоч йому жахливо свербіло і мучило його.

Раз він попросив у мене напитися води. На табуретці стояв майже повний стакан. Я дав його братикові.

Він, не одриваючи губ од стакана, випив і гірко скривився: — Кисло!

В стакані був уксус.

Я подумав, що отруїв братика, і серце моє захололо від жаху.

Але все обійшлося благополучно.

Мені було вже дванадцять років.

Село було дике і страшне.

Один бідняк украв у однієї жінки кофту і півпляшки горілки, і їх викопали з землі, куди він їх заховав.

Як страшно його били! Лопатою, її округлим і широким гостряком йому розрубали голову, і він лежав весь закривавлений і плескатий... Його товкли ногами, били важкими чобітьми в боки і в обличчя, а він тільки тяжко стогнав та охкав... А

потім мертво замовк.

Я, щоб допомогти батькові, носив сільську (з правління) переписку в село за горою. Йти було далеко, а особливо тим селом, яке було довге до безкінечності.

Тоді мене в полі заставала гроза. Я дуже боявся блискавки, що вбивала людей у полі, і панічно метався по дорозі, коли наді мною грім багряно розривав грізні хмари...

А потім гроза проходила, і сонце заливало мою душу.

У поміщика ми, маленькі хлопчики, за гривеник у день обкопували дерева в саду та оббирали гусінь з дерев і обрізали сухі гілочки ножицями на довгій палиці.

Поміщик, низенький, гостроносий і пихатий, іноді сходив з гори своєї величі і розмовляв з нами. Він питав мене про батька.

Я сказав йому, що мій батько не тільки писарем може бути, що він працював і будівничим, і маркшейдером, що він знає всі закони напам'ять, який номер і од якого числа. А поміщик, похитуючись переді мною на носках своїх лакованих чобіт, процідив крізь зуби:

— Видно сову по полету, какова она.

Я мовчав.

Що я міг сказати цьому пустоголовому виродку, коли він мені не вірив.

І от почалася холера.

В селі запахло дезинфекцією, білі плями вапна були розляпані скрізь.

Куркулі повели агітацію, що лікарі й ті, хто їм допомагає, отруюють народ.

Особливо один куркуль, що за щось по-звірячому ненавидів батька, нацькував на нього темних людей за те, що батько дуже активно боровся з холерою і роз'яснював людям, що треба робити, щоб не захворіти цією страшною хворобою.

Дочка цього куркуля була дуже вредна, дражнилася, показувала мені язика, і я за це кинув у неї крем'яшком, яким ми гралися на призьбі.

Вона розплакалася і побігла жалітися батькові.

І от вибігав цей розлючений і бородатий бугай і женеться за мною.

Я біжу швидко, але не можу ще швидше, бо у мене мліють од жаху ноги. А за мною важко гупають чоботища Куркуля, і земля хитається піді мною...

Але куркуль мене не наздогнав...

Якось він показував своїх коней управителеві економії (Кам'янський зрошувальний участок). Той у білому костюмі й такій же шляпі приїхав у фаєтоні з дружиною.

Важко з нього виліз і, заклавши руки за спину, гладкий і мовчазний, дивився, як куркуль перед ним

і біднотою, що зійшлась подивитись, хизувався своїми чорними, як ворони, з тугою, блискучою шкірою баскими кіньми.

Дивився управитель, дивились люди, але очі у них дивились по-різному.

В управителя в очах — панська поблажливість, а в людей — сум і гнів...

Раз я пішов на подвір'я нашого сусіди. Його син, уже парубок, гарно ставився до мене, і я з ним по-дитячому дружив.

Я стояв у дворі, а він недалеко від мене розкрутив у себе над головою кийка, а він вирвався з його рук...

Я інстинктивно нахилив голову, і смерть страшно джикнула наді мною... А сусідня, з іншого боку, дівчинка Оксана чарувала мою маленьку душу своїм задуманим лицем і чорними бровами.

Я любив її.

Звичайно, моя любов була наївна і чиста, як роса на травах у зорі, як тьохкання соловейка в кущах, коли віє солодкий вітер світання.

Потім, коли я вже вчився в сільськогосподарській школі при Кам'янському зрошувальному участку, я часто зустрічав її, коли чергував на фермі, а вона там працювала, і потім мене чарувала її горда краса.

Але я їй нічого і не сказав.

XVI

У своїх родичів, Сидора Сосюри і його дружини, тьоті Галі, я ціле літо робив на гармані. За це я одержав на кінець літа пуд борошна.

Борошно я продав на базарі за 75 копійок і за ці гроші купив квиток на право навчання до нашої 2-класної Міністерської школи, в якій треба було вчитись п'ять років.

Але мене прийняли до третього відділення, а не до першого, бо батько мене підготував до нього, ще коли він учителював по селах Донбасу. Я став учнем.

І це для мене було таке щастя, таке щастя!

Коли нам задавали уроки, наприклад, по історії «от сюда — до сюда», то мене не задовольняло читати «до сюда», а я читав далі. Мене цікавило, що далі... Взагалі я дуже багато читав маленьким.

Я вже полюбив бронзові образи «Іліади», «Одіссеї»²⁸, плакав над «Кубком Шіллера», захоплювався Зейдліцом і Уландом²⁹ у перекладах

---

²⁸ «Іліада», «Одіссея» — давньогрецькі епічні поеми, що приписуються Гомеру.

²⁹ Уланд Лгодвіг (1787–1862) — німецький поет, драматург, історик літератури.

Жуковського і Лермонтова, ну і, звичайно, заливав сльозами сторінки «Кобзаря» Шевченка.

Казки Пушкіна мене чарували, як і «Демон» Лермонтова, і це поряд із «сищиком» і «Пещерою Лейхтвейса» та «Індейськими вождями»...

Тільки ясно, що в моїй голові цієї мішанини, що я запоем ковтав, не було.

Мов якась чарівна рука все дбайливо і ніжно розкладала в моїй душі по поличках, а непотріб викидала, і моя душа все росла, росла, і її крила поволі обростали орлиним пір'ям, крила знань і фантазії.

У нас у школі раз на тиждень був спільний урок співів, які нам викладав (теорію і практику) завідувач школи Василь Мефодійович Крючко. На цьому уроці завжди були присутні учні 3-го, 4-го, 5-го відділень.

Ми часто співали патріотичних пісень і особливо:

Ген, славяне! Еще наша речь свободно льется,
пока наше верно сердце для народа бьется!

Там, у цій пісні, є слова:

Пока люди все на свете превратятся в гномов!
